

ISSN 0206-4340

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајчан мәктәби“
журналына әлавә

Азербайжан дили вә әдәбијјат тәдриси

ЯНВАР—МАРТ

1988

№ 1 (133)

(МЕТОДИК МӘЧМУӘ)

Азербайжан ССР Маариф Назирлијинин органи
«Азербайжан мәктәби» журналына әләвә

БУ НӨМРӘДӘ:

Методика вә иш тәдрисә

Әһмәдә Ч. — Әдәбијјат тәдрисини ба'зи мусәбир мәсәләләри	3
Әлијева З., Бағыров Б. — Мохәммәд Фәзулинин «Сөз» гәзәлинин тәдвисә	7
Нәсәнов М. — Тәбсәсз мурәкәб чумләдә алағә вәскәләри вә мо'на әлғәләринин тәдриси	15
Нәсрәов У., Әлијев С. — Әдәбијјат тәдвисә вә тәһри	17
Ағәсјев Ф. — Азербайжан дили дәрәсәсиндә шәкирләрин мустәғәлліјини инкишәф етдирмәк тәдрисиндә	19
Ивчәсов Н. — Тәбәли мурәкәб чумләләрин синтаксис тәһлилине дәһл	22
Гүрбанов И. — Н. Нәржимәновун маарифчи-пәдәгоғи идәләләринин изләһинә дәһл	23
Азизова А. — Тәһрич тәдрисиндә шәкирләрин бејәллимәләрини тәдрисә тәдрисиндә	25
Хубәнов Ф. — Шәкирләрин әдәби-бәдғи зәвәғүнә инкишәф етдирмәсиндә факултәти мәшғәләләрин ролу	26
Имәнова К. — Әкәдәми-син мәвзуләдә ишлә рәзәвләри	29
Гәфәрәов С. — Тәдрис тәдрисини тәһкикәләдирәлмәк тәдрисиндә	31
Синифдонхәрч вә мәктәбәзгәһәр иш	
Бәдәловә Ә. — IV—VII синифләрдә (јени програмла V—VIII) әдәбијјат дәрәсәсини сәмәрәли тәһкикә јоһләри	33
Јусифовә С. — Синифдонхәрчи охуну тәһкикә һәғғәндә	37
Мүәллимин әзунутәһсилнә кәһк	
Рәһимовә Ә. — Нитг мәдәнијјәти вә үслуби нормәләр	38
Нәзизовә М. — «Дәдә Горгуд»-нә мо'ноғи бағһиләләр	42
Вәһилов Г. — XIX әср шәһи шә'риндә јени шәкирләр	46
Нәзәри гәдләр	
Чәфәрзәдә М. — Мәктәб исләһәти вә Азербайжан дили тәдрисинин ба'зи мәсәләләри	48
Һүсәјнзәдә Ч. — Хүсуси исмләр — шәхс әдләри	51
Осчунларымизин рә'јләри, мүләһизәләри	
һөрмәтли рәдәксиял	54
Тәһри вә библиография	
Ағәјев Ә., Бейбүдов С. — Орфография вә јени сорғу китаби	55
Гүрбановә М. — Азербайжан дилинин сөз јерәдичиллиғи лугәти	56
Гүрбанов В., Исмајилов И. — И. Худидев. «Азербайжан әдәби дилинин зәһкии ләһмә јоһләри» 1987.	59
Рәдәксиянын потундә	
Бунләри билмәк мәрәғлидир	60
Консултәсия	
V синифдә Азербайжан дилиндә програм материалларынин планләшдирәлмәси вә гысә методик көсторишләр	61
Суәлләрә чәвәб	65
Дидәктик материаллар	
Синтаксис тәһли үчүн дидәктик материаллар (VII синиф)	69
Кроссворд	72

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЭДБИЯТ ТЕДРИСИ»
 («Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
 Методический сборник. Приложение к журналу
 «Азербайджан мектеби» — органа Министерства просвещения
 Азербайджанской ССР, № 1 (133), 1988.

В НОМЕРЕ:

Методика и опыт работы

Ахмедов Дж. — Некоторые современные вопросы преподавания литературы	3
Алиева Э., Багиров Б. — Преподавание газели Магомеда Физули «Слеза»	7
Гасанов М. — Изучение средств связи и смыслового отношения в сложносочиненном предложении	13
Насирева У., Алиева С. — Преподавание литературы и театр	15
Агаев Ф. — Из опыта развития самостоятельности учащихся на уроках азербайджанского языка	19
Юнусов Г. — К синтаксическому анализу сложных подчиненных предложений	22
Курбанов И. — Как объяснить просветительские и педагогические идеи И. Навои?	23
Ахундова А. — Из опыта интернационального воспитания учащихся в процессе обучения	25
Хубиев Ф. — Роль факультативных занятий в развитии литературно-художественного вкуса учащихся	26
Исмаилова Г. — Сочинения на морально-этические темы	29
Исмаилова С. — Из опыта совершенствования учебного процесса	31
Внеклассная и внешкольная работа	
Бадалова А. — Пути рациональной организации литературного кружка в IV—VII классах (по новой программе в V—VIII классах)	33
Юсифова С. — Об организации внеклассного чтения	37
В помощь самообразованию учителя	
Регимова А. — Культура речи и стилистические нормы	38
Гаджиева М. — Нравственные связи с «Дедо Коркутом»	42
Векляев Г. — Новые виды в ашугской поэзии XIX века	46
Теоретические заметки	
Джафар-заде М. — Школьная реформа и некоторые вопросы преподавания азербайджанского языка	48
Тусейн-заде Ч. — Собственные имена существительные — личные имена	51
Суждения, соображения читателей	
Уважаемая редакция!	54
Критика и библиография	
Агаев А., Бейбутов С. — Новый справочник по орфографии	55
Курбанова М. — Словарь синонимов азербайджанского языка	56
Курбанов В., Исмаилов Н. — Худийев. «Пути обогащения азербайджанского литературного языка», 1987	59
Из почты редакции	
Это интересно знать	60
Консультации	
Планирование программных материалов и краткие методические указания по азербайджанскому языку в V классе	61
Отказы на вопросы	65
Дидактические материалы	
Дидактические материалы для синтаксического разбора (VII класс)	69
Кроссворд	72

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Инзами, 58
 Телефоны: 93-55-82, 93-13-45, 32-37-33.

Эдбијјат тәдрисинин бә'зи мүасир мәсәләләри

Чамал Әһмәдов
 профессор

Сон илләр мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин идеја-методик сәвијјәсинин јүксәлтмәк, онун әләврешли имканиларындан сәмәрәли истифадә етмәк бардә кеңиш фикир мубадиләси јаранмишдыр. Јалныз буну дөмәк кифајәт-дир ки, әдәбијјат дәрсләринә ајрылан саатларын илбәл азалмасы чидди етлрәз доғрумуш, бу неғасын арядан гәлдирмағ ишизә јалныз әдәбијјатчылар дејил, балка, бүтүн итимилайјәт гошумлушдыр. «Правда» газети өз баш мағалаларындан бириндә әдәбијјат дәрсләринин саатларынын азалдылмасын пәләмәшидр. Әдәбијјатә өз онун тәдрисинә партија гәгисисини гәтичәсиндә мәктәб исләтинин тәләблери эәсындә јени әдәбијјат програмлары јарадылмыш, бу фәнин дәрә саатында дәришәлик едилмиш, әдәбијјатдан јени дәрсликлар јаратмағ үчүн мүсәббә е'лан олунмушдыр. Јени әдәбијјат програмларынын тәләбләринә үзә әдәбијјат үмүмтәсил мәктәбләринин V—XI синифләриндә 548 сәат вахт ичәрисиндә өјрәдилчәкдир.

Артыг икенич илдр ки, мәктәбләриниздә әдәбијјат фәнин јени тәдрис планына үзгүн оларағ тәкмилләшдирилмиш програмлар эәсындә тәдрис олунур. Бу, илк нөвбәдә мүәллимин өз нәзәри по методик бачарығына, педагожи усталығына даһа дә јүксәлтмәк, тә'лим-тәрбијә ишларын јеннәд гурмағ вәзифәләринин гаршија гојур. Тә'лим-тәрбијә мурәккәб бир просәдир. Ушағ бу просәдә савад алыр, емләрин осәсләрын өјрәнир, коммунист эхлаги сифәтләринә јүләләннр, дүнякәрушчә формалашыр. Олдр ки, мүасир мүәллим јалныз шакирдә бил, бачары вәрмәккә кифајәтләнир, тә'лимин инкишафәтиричи истигамәтдә тәшкилино инди хусуси дигәт јетирмәли олдр. Гаршија гојудан бу тәләбин чидди во мәс'улујјәти бил вәзифә олдуғуну јашадығымыз күнләрин техники тәрәггиси, онун јәрәт-дығы вә ушағы әһәтә едән бол инфор-

мәсијаларын шакирдин билијинә, эхлагына, көрүш дәирәсинә мүсәббә тә'сир бир даһа субүт едир.

Јахшы дејирләр ки, һәр шеј бунөврәдән, онун дүзкүн гојулмушудан, сәмәрәли тәшкилиндән башланыр. Башга тәдрис фәиләри кимн, әдәбијјат тәдриси дә беләдир. Шакирдин әдәби билијин, эхлаг вә дәврәнишчә, бачарығ вә вәрдишләринин формалашмасы дә бунөврини дүзкүн гојулмушудан, мөһкәм вә даваматлығындан чоғ асылдыр. Әдәбијјат тәдриси үчүн чоғ сәчијјәви олан, вәрдиш вә бачарығ һалына дүшмәси зәрури һал кими мүәллимин гаршысында дуран: шакирдәрдә ифадәли во сүр'әтли охуја, мұтәлибә бачарығына, көзәл бәднн зәвғә вә с. малик олмағ вәрдишләрини бунөврәси мөбз ашағы синифләрдә, еләчә дә әдәбијјатын инди бир тәдрис фәнини кимн кечилдији синифдән гојудур. Мүасир мәктәбдә, мүәллимин, дәрс, синифдәнаричк вә мәктәбдәнаричк тәдбирләр инди чоғ талабак, һәссәс, нечә дејәрләр, вахтындан, балка дә, тез ојанмыш XXI әсрин астанәсиндәки ушағ (шакирд) дәришләрмишдир. Буна көрдир ки, тә'лим-тәрбијјәнин вәчиб проблемләрини инди мүасир ушағы, онун марәғ дәирәси во нескөлж хусусијәтләрини нәзәрә алмадан һәл етмәк әсла мүмкүн дејилдир. Тәсәдуғи дејил ки, бу мүнүм педагожи тәләб мәктәб тарихимиздә һәмишә дигәт маркәзиндә олмуш, мәктәб вә маарифини мүасир инкишаф мәрһаләсиндә јени елми ахтарышларчә занкиләшдирилиб мүнүм вәзифә кимн гаршыја гојулмушдыр. Мүәллим јалдә сахламалыдыр ки, мәктәб исләтинин һәјәтә кечирмәккә педагожи әһ-әналәрин, мәктәб вә мүәллим тәҷрübәсинин јахшы чәһәтләрини нәзәрә алмағ, ону јени елми гәһәтләрдә занкиләшдирмәк башлычә тәләбләрдән бириндр. Буна көрә дә әдәбијјат тәдрисинин илк мәрһаләсини тәшкили заманы дә бу вәчиб педагожи тәләб-

дөн жери колднкча истифалдо олунмалдыр. Мәселен, көркөмдөн адабият методистин, проф. М. А. Рыбникова тө'лимдө шакирдлерин мактаба, мүаллим, тө'лим маарагыны нөзөрө аймагы, ан башчычасы, онлары баша душможи, инкин өнвали-рунйижа оятмагы му-нун шарт саягар жазырам: «Буаур, узатган мактөб көрүнүр. Ушагалар досто-досто мактаба ахшыб колор-дор. Онлар шөн өнвали-рунйижадор-дор. Деийб-күлүрлөр. Синиф отагына дахил олуб парта архасында отурур-лор. Ити нөзөрлөри иле мүаллимо ба-чыр өз ону дилөйлөрлөр. Корөсөн, мү-аллим дөрсө онлары бу шөн өнвали-рунйижада сахлажа билөчөкми? Он-лары гөлбона инкин нөзөрлө нүфүз ет-можи бачарачагы?»

Көрүндүү кими, мүасир тө'лими инди да чидан мөшүл еден бу вачиб проблема, классик бу совет педаго-гарыны присна, онлары фикирлери-на мүасир мүаллим эсла лөгедэ бахма-малы, ондан өйрөнмөли өз фаджалан-малдыр. Шакирдлөрин тө'лимдө ро-дуну жүкөк гнматландирөн һөмице методист-алимин бөлө бир доғру мето-дик гнаатэ инди да өз елим өнөмиж-төтинин сахалары ки, эсл мүаллим тө-лимдө вахтын гөдрини билмөли, ону дүкүн планлашдырмагы бачармалы, шакирдларын күчүнү чөрчөмөзө га-дир олмалы, дөрсө эсас өз башчыча чөптөлар сеимэи ва фөргөндирмөжи бачармалдыр.

Мүасир мактөблөрнимздө адабият төдрисинин бүнөөрөсинин сөмөрли, мөһкөм олмасы өз эсасы гөлушулу бу фөинэ һөср олунмуш илк дөрс саатла-рынын дүкүнү тәшкилиндөн башланар өз ондан асылдыр. Төссөүф ки, про-грам өз дөрсликлөрнимздө индиэ га-дэр өз елэ жөн адабият програми-нын өзүндө инди да адабият төдри-синин илк мәрһалесиндө конкретик аз көзө чарпыр. Бу, мүаллимларин, хусусендө көч мүаллимлорин иншидө чөттинлик жарайдыр. Чөх заман адаби-ят програмларында сэдөчө оларэг «Кириш» деж верилө һиссөжө хусуси дөрс саяты азырла да, мушандилөр көстөрү ки, бу дөрсдө бө'зи мүаллим-лөр нэлери өйрөдөчкеларини, ишө һа-радан башлајыб, һарада гуртарчаг-ларыны, јашы планлашдыра билмир-лөр. Бө'зи дөрсликлөрдө бу дөрсдө ад-дөтөлим материалынн олмамасы мүал-лимин иншин бир гөдөр дө чөттинла-шидрин, бө'зөн мүаллим өз шакирдлөри

чыкмамдэ вөзигјөтө салдыр. Бунын нөтисиндилр ки, илк адабият дөслөри бө'зөн чөх сөнүк, маргасжө кеңир. Же-нин адабият програмларында бу гүс-сүр аз-чөх арадан галдырылса да, мү-аллимин өндөсүнө, онун бу дөслөрдө һазырлашмасына чөх иш дүшүр. Же-ни адабият програмларында илк дөрс-лөрд бөлө планлашдырылмыш өз кон-кретлашидримшидр: V синифдө эт-раф мүнтин дөк олунмасында өз ил-санын дөк едилмөсиндө китабын ро-лө. Адабият тө'лим фөини кими: VI синифдө инсан бдин адабиятын эсас объект кими; VII синифдө: бдин адабият һөјатын образлы игнэжэ кими, VIII синифдө: бдин адабия-тта образлылыг, адабиятта һөјат һөгигөтлөрү өз онун бдин төсвир. Адабиятын ичтнман маһијөти.

Көрүндүү кими, бу мөвзалыр бөдө адабиятын өзүнөмаксус хусусијөтлө-рин һатгында сэдәдән мүрөккөбө прин-ципн узра мө'лумат вермөк төләбинн гаршыжа гојур. Бу мөвзаларин план-лашдырылмасында V—VIII синиф шакирдларинин јаш өз билдик хусуси-јөтлөрүн, азы-ајры синифлөрдө ада-бият төдрисинин мөзүмуну өз исти-гәмәт эсас көтүрүмдүшүр. Нөзөрө олмат лазымдыр ки, бу илк дөслөр шакирдлар тө'лим материалларын даһа сөмөрли өйрөнмөжө истигәмөт ве-рир. Габычыл мүаллимлөр, һағлы оларэг, илк дөрсдө верилөн мө'лума-ты сөнрақы дөрсдөрдө кеңилән әсәр-лөрдән алынган адаби билдик, бачары өз өрдншләрлө конкретлашидриләр. Мәселән, мө'лумдыр ки, ибтидан син-ифлөрдө бөдн әсәрләрлө илк та-нашылгдан башчыча мөгсөд шакир-дин гһраят техникасыны инкишаф ет-дирмәк, онлардө охумак бачарыга ја-ратмага фикир вермәккө бағлы олу-р. Анчәг адабиятын бир төдрис фөини кими өйрөндијин синифләрдө мәсәлө буунула мөһдудлашмыр. Ахы бурадан адабиятын ибтидан курсу башланар. Бу исә гаршыжа јени өз конкрет өзө-нфәләр гојур ки, төдрисдө мүаллим буунлары чидн нөзөрлө сахламалы-дөр. Бу, мөһз адабиятын өзүнөмакс-ус вөзифәларидир: 1) Бдин әсәр нөд-р? 2) Ону јарадан мүаллиф ким-дир?

Көркөмәли методист-алим Т. Ф. Курдүмова дуа дејир ки, бу мәрһалә-дө мүаллим өз гаршысында дуран үч мөгсәдн ајдын көрмөлдир: гәһсил, төрбијә өз инкишаф. Адабият ша-

кирдлорин һиссә өз фикрин төрбијә едир, шакирдин һөјат мөгсәтин, елө-чө дөсетик бахышны формалаш-дырар; аня дилинин әзкинликиндөн истифадөжө инкан верир. Бурадан һәр бир дөрсн мөгсәди, бу дөслөрдө өй-рөдилән тө'лим материалынн өнөмиж-төтин шакирд даһа јашы баша дү-шүр.

Јухарыда дејиләләрди даһа да кон-кретлашидрмәк үчүн V—VI (һазырда IV—V) синифләрдө адабиятдан илк дөрсн тәшкилл һатгында мүасир мето-дик мушанидөлөр әсасында бө'зи төвсирләрә мүаллимин дигтөгтнн чөлб етмөјөн фаджалы һөсәб едирик. Муш-анидөлөр көстөрү ки, адәтән, адаби-јатдан илк дөслөр шөн өнвали-рунй-ја шәрәнтиндө тәшкил олунмалдыр. Мүаллим јәј тө'линдөн јеничә гәј-тнрмш шакирдларин психологн вә-зијәтинн, мушанидә өз мутәләсинн, онларын сәјаһәтләринн, одағру өз көр-дү јөрлөрдөн топладыгы материал-лары өз с дөслөрдө нөзөрө әлмәл-дыр. Јадда сахламалдыр ки, булар јалныз илк адабият дөслөрнннн тәшкилл үчүн дејил, үмумијәтлө, төд-рисин сөнрақы мәрһаләлөрн, башга фөиләрин төдрисн өз тәшкилл үчүн дө сәмәрәли олу-р, әзкин материал верир. Буларә, әлбәттө, лөгедэ бах-маг олмәз.

Төчрүбө көстөрү ки, шифәни ада-бият материалларын шакирдлөр марағла охујур өз адабият дөслө-риндә бө'зи мүаллимларини буну хүс-сус оларэг нөзөрө алыб фаджаланыр-лар. Амма бө'зи мүаллимларин дөсл-әриндә мушанидә олунур ки, шифә-ни адабият нүмунәлоринин, мәсәлән, «Аталар сөзү» өз «Тәпмачалар» мөв-зуларынн өйрөнилмәсн гуру өз јөрү-чө кеңир. Онлар бөлө дөсләрдә ша-кирдларин фәаллыг өз мустөгилли-нә өз өнөмијәт верирләр. Нөзөрә ал-мат лазымдыр ки, шәғғы синифләр-дө шакирдләр мустөгил дүшүнмәжө, сәрбөст муһакимәжө алышдырмаг тө-ләб олунур. Даһа чөх, еврестик мусә-биндә усулуна үстүнлүк верилмәлдир. Бу нөһәтдән Бақыдык 8 нөмрәли и-тернат-мөктөбин мүаллими Р. Очаго-вун педагогн төчрүбөсн нүмунә ола-билор. О, «Аталар сөзү» өз «Тәпмача-лар» мөвзуларынн төдрисин өврест-тик мусәбиндә јолу илә башлајыр, мү-аллим шакирдларин мушанидә өз мус-төгил ишләринә кеңиш јол верир. Ша-кирдлөр вәлидејидән, охудугу әлаво

адабиятдан өйрөндикләрн, дөрсликдө әлмәјән аталар сөвлөрн өз тәпмача-лар дејиләр. Мүаллим онларын фә-аллыгы өз мустөгиллинин јени ата-лар сөзү өз тәпмачаларә истигәмөт-лөндир. Дөрсдә истифадә етдији тө'лим материалларн, илә әлгәләр әл-гәни сөбөтлөр апарыр. Шакирдләрн топладыгы нүмунәлорн өз јашлыла-рын радио гөвшәгында сөсләндири-ләр...

Төдрисн мүасир проблемәларин лајигнчә һәлл етмөк адабият дөслө-ринн мүасир әлм-методик бахым-дан планлашдырмагдан чөх асылы-дыр. Көһнәлими, вахты кеңиши, бө'з-өн исә јалныз «планлашдырмалар-дә» бирфәдәлик јәкә гуртармаг вах-ты чөхдән чәтишдыр. Мүасир мәр-һәлдә планлашдырмајә һәлә дө јүн-күл бир иш кими бахан, бдин әсәр-лөрн, сәдәчә оларэг, һиссәларә парчә-ләјыб, һәр һиссәни бир дөрсдә тәләм-тәләсик охутмағла вәзифөсинн бит-миш һөсәб едән бө'зи мүаллимларин «төчрүбөсн» чидн парәһәтләр доғру-р. Инди адабият дөслөрннн елә планлашдырмаг төләб олунур ки, мү-аллим нөзөрә һазырлығыны, јени ах-тарыш өз мүасир методик гнаәтләрнн тө'лим процессинә төтбиг едә бил-син, шакирдлөр дөрсдә фикри фәал-лыг, мустөгиллик көстәсин, бдин әсәрлөр үзәриндә ахтарычылыга мејә етмөји бачарсын. Мүаллим јаддә сах-ламалыдыр ки, тө'лим-төрбијә ишннә өз вәлидејидән, бу сәһәләр өз өнөмијә-тләр верилдннннәдә тө'лимдә форма-лизм һаллары гөк салыр өз ону сөн-рәлар арадан гәлдирмаг чөтнн олу-р. Төчрүбө көстөрү ки, шакирд тө'ли-нин илк мәрһәләннндән ахтарычы, јә-вәдчыч олугдә, бдин әсәрләрнн оху-шуну өз төһлинин өзү мустөгил јашн-дығла, мутәләндөн өзү сәрбөст нөтнчә чыхардығда тө'лим даһа сәмәрәли олу-р, алынган билдик, бачары өз өрд-ншлөр онун төләб өз зәвгәжө чаваб верир, үмун инкишафна, шәхсијә-тинн формалашмасына мөүбөт тө-јәтн көстөрүр. Мөһз бу дејиләләрнн нөзөрә алығларына көрдөри ки, га-багычыл мүаллимлөр һәмишә елми өз методик ахтарышлар апарыр, тө'лим үсәулары өз пријомларынан мүасир төләбләрә мөүәбиг истифадә едирләр. Бөлә мүаллимлөр адабият дөслөрнн типологн хусусијәтләрннә јени методик көзлө бахырлар.

рода мувафиги м'о'думат верилмәди онун эсирини талаб олушар сөнүждә шакирдларга эинисәтмәк чәтидиндә, гејри-мүмкүндүр. Бу мөгсәдлә муаллимни илк сәвдә шаир һагғида шакирдларини һанси м'о'думатларә малик олмадарыны муәјјан етмәк мөгсәдлә күчк бир мусәһиба апармасы јакшы олар.

Једнинчәләрини истифадәсиндә олан дәрәндә М. Фүзули вә онун «Сәв» гәзәли һагғида материал јохдур. Буна көрә до синфини јаш вә гаврамга габиллјотини нәзәр алмагга шаирини шәхсијјәти, јарадычылыгыны башылача хүсусијјәтләрнә барәдә м'о'думат нәрмәји диггәт мәркәзиндә сахламаг муаллимни өндәсинә дүшүр. М. Фүзули һагғида төхминән шәһәдәткә м'о'думатини верилмәсә мөгсәдәјуғун олар.

Мөһәмәд Фүзули үрәкләри фәтх едән әсорләрнә илә Азәрбајҗан әдәбијјатны зонкинләшдирмиш, онун шөһрәтини бүтүн дунјая јайымышдур.

Шаирни һәјәти һагғида элинәдә кенш м'о'думат јохдур. Бу м'о'думлар ки, онун атасы Сүләјман дә минләрлә әзәрбајҗанлы әндәси кими XV әсрин ахырларнда Азәрбајҗаннан Багдада көчүмышдур.

Фүзули төхминән 1494-чү иләдә Багдада шәһәри јакынлыгындакы Кәрбәла адалан олумышдур. О, әвәл молахананда, сонралар исә мәрәсәдә тәһсис алымышдур. Фүзули догма ана дилинә илә јанашы, әрәб вә фарс дилләриндә дә мүкәммәл өјрәлсини, дөврүнү сәвәдлә бир зинәтасы кими јеттишимшдур.

Дәһн Азәрбајҗан шаирни үч дилдә— Азәрбајҗан, фарс вә әрәб дилләриндә јазыб-јаратмышдур. Онун гәләминә мөхсус «Шикајәтнама» әсәри Азәрбајҗан әдәбијјәти тарихиндә догма ана дилинәдә јаранан ичтиман сәтирәнин илк нүмунәсидир. Шаир бурада зәманәсиндәки суррундурмәчилди, дөвләт идәрләриндәки өзбашыналыгы, һагғсызлыгы кәскин сәтирә әтшинә тутмушдур. «Сәлам вердим, рүшвәт дејилдир...» дәјә алмадылар сөзләри илә шаир феодализм дөврүндәки рүшвәтхорлуғу ифшә етмиш, јарамаз адалларын ич узуну ачыб көстөрмишдир. Шаир «Мејвәләрини сөнбәти» ады аллогерәк әсәриндә «манам-манам-лијә», өзүнү тәрифләјән адалларын мө'нәви јохсулуғуну, исә әмәлләрини тәңгид һәдәфинә чевирмишдур.

Шаир әсорлориндә һәмшиә нисан-

пәврәлијји, дүзләју, сағлам нисани мүнасибәтләри өн плана чөкүр. Онун е'чәвакәр гәләмини мөһсулу олан «Лејли вә Мәчуну» поэмасы дунја әдәбијјәтини көзәл мөһәббәт дәстаны илә зонкинләшдирмишдур.

Бөјүк Фүзули догма халғыны севир, онун хошбөт кәләчөғүнә инанырды. Јакин дөврүнү амансыз гәјдә-танулары, һакимләрин һагғсызлыгы шаирни һәмшиә кәдрләндирир, үрөјини ағрыддыр. Бу сөз сөнәткарарыни һаләтини севимли халг шаирини Сәмәд Вурғун «Азәд иләһам» шә'риндә белә тәсвир етмишдир:

Фүзули доғмалә көз јашлариндан, Адыл гапысыны сөнәр јелләр. Ичиди ән јакши сийләләшлардан, Ағлајыб, ағлатды бизим елләр. Ағармыш сәчидә, сағталында ғыш... Аснимә доғалды шикәјәтиндә.

Кәраны дөрд әдлә сәһдәдә гәлмыш Лејлинин, Мәчунуну һекајәтиндән.

М. Фүзули 1556-чы иләдә Кәрбәла шәһәриндә вәфат етмишдур. Мәзары гәрәб елдә олса дә, гәдирбилән Азәрбајҗан халғы вә шаир оғлууну хәтирәсини әвәз туттур, онун әдәби ирсини сөвә-сөвә өјрөнүр вә тәблиг едир.

Совет һакимијјәти иләриндә Фүзулинин әдәби ирсини топланмасы, өјрәнилмәсә вә ишәри сәһәсиндә чөх бөјүк ишләр көрүлүмшдур. 1958-чи иләдә өлкәдә сөнәткарары өлүмүнүн 400 иллији өлкәминдә кенш гејд едилмишдир. Нефт Бақысында — М. Әнәбәјов адына Азәрбајҗан Дөвләт Академик Драм Театрынын гәрһисиндә шаирни әзәмәтли һејкәли јүксәлдир. Көркөмли Азәрбајҗан бәстөкары Үзәјир һачыбәјов Мөһәмәд Фүзулинин «Лејли вә Мәчуну» поэмасы әсәсиндә ејни әдлә опера јаратмышдур. Әсәр илк дәрфә 1908-чи иләдә тамашағу јоғулуш, бууунла дә милли операмыз тарихи башланмышдыр. Бәстөкар Чәһанкир Чәһанкировун «Фүзули» кантатасы халг ичорисиндә кенш јайылмышдыр. Халг шаирни Бөхтијар Ваһабзәдә «Шөби-һичран» поэмасыны өлкәдә Фүзулинин хәтирәсинә һәсәр етмишдир. Шаирәрарыны, бәстөкар вә рәссамларарымыз мүнәзәм олараг Фүзули јарадычылығана, онун шөхсијјәтинә мурачәт едиләр. Бүтүн булар шаира үмүмхалг мөһәббәттинин парлаг ифадәсидир.

Фүзулинин поeziјасы бу күн дә өз тәрәвәт вә көзәлліјини, тә'сир күчүнү сахламағаддыр.

Әһалинин әкәсәр һиссәсини сәвәдсыз олдугу бир дөврәдә гәләмә алынкан кичик һәчмил әсәрләр — гәзәлләр мусиги илә бағлы олдугу үчүн ағзәдәдә ағыз кәзәрәк әзбәрләрини вә тәдә јайыларды. Нисанә мөһәббәтлә јоғрулмуш Фүзули гәзәлләри күтләләрини бәди вә естетик өзгүчүнү тәрбијәсиз сәһәсиндә бөјүк тә'сир күчүнә малик иди. М. Фүзули шә'рләриндән бириндә дејирди:

Гәзәл дә ки, мәшһур-дәран ола, Охумағ дә, јазмағ дә әсән ола.

Фүзули сөзә, онун тә'сир күчүнә олдугча јүксәк гиймәт вериди, сөз сөнәтини јарадычыларыни дөврүнүн һакимләриндән дә үстүн туттурду. Онун фикринчә, сөз өз мөгәминдә дејилмәдилди. Чүнки сөз нисанә учалдан, ону шөһрәтләндирән ән мүһүм әмилләрдәндир.

Гејд едәк ки, биз Фүзулинин һәјәти вә сәнәти барәдә үмүми схем вердик. Мүаллимләрини һәмши м'о'думаты олдугу кими синфә чәтдырмасы мәбури дејилдир. Һәмши мәтнә догма киби дә бәхмәг олмаз. Мүаллимни үмүми һазырлығиндан, муалматындан, иш шәрәитиндән, синфини сөнүјәсиндән асылы олараг, о, мәтнә артырар әскилдә биләр, верилән материалә јарадычы мүнасибәт бәсләјә биләр...

Гәзәлини охунушунә башламаздан әвәл шакирдларини онун вәл јазысына гулағ асмадары чөх фәјдалыдыр. Ола биләр ки, шә'рин вәл јазысы бә'зи мәктәбләрдә олмасын. Бу заман мүаллимни м'о'думатындан сонра шә'рини охусунә башламағ олар (әсәрини дили ағыр олдугу үчүн гәзәли илк дәрфә мүаллим тәрәфиндән охумамасы мәсләһәт көрүлдү).

Шә'рдә олан отуздан артығ чәтин сөзүн мө'насыны билмәдән вә шә'рини мөзәмунуну мөһимсәтмәк олар, нә дә ону фәдәли охумағ. Олур ки, биринчи нөвбәдә шә'рдәки чәтин сөзләрини изәл олунамасы вә дүгәт дәфтерини јаздырғалмасы тәшкил олунамалыдыр (гәзәли ағ кәғзидә при һорфләрдә јаздырғәк дөвһәдән асмағ вә әјәнә шәкилдә ләзими изәһәт ишләри апармағ мәсләһәтдир).

Мүаллимләринизин ишини асәлләшдырмағ мөгсәдлә гәзәлдәки чәтин сөзләрини мө'насыны веридик:

1. **Һәрәм**—һәр ән, һәмшиә.
2. **Ишар** гылмағ—ашыкар етмәк, үзә чәһармағ, ајдынлашдырмағ, көстөрмәк.

3. **Ләһзә**—ән, заман, вәхт.
4. **Гәдр**—гәдар, мигдар, сәј. Шә'рдә һәрмәт—әһтирам мө'насында ишләнмишдир.
5. **Сидг**—сәдәгәт, сөнмијјәт, дөст-луг.
6. **Гәдр**—һәрмәт, әһтирам.
7. **Әһл**—әһали, нисанлар. Бурада сәһибини мө'насында ишләнәр.
8. **Еһја**—дирилтмә, чәһләндирмә.
9. **Хаб**—јуху, әчәл — өмрүнү сөнү, өлүм. **Хәби-әчәл** — өлүм јухусу.
10. **Үғу** — јуху (архаик, көһнәлмиш Азәрбајҗан сөзүдүр).
11. **Бидар етмәк** — ојатмағ.
12. **Ишар-әнбәрнихәт**—көзәл, әтир-ил тәл (сәч, көккәл).
13. **Нигәб** — јашмағ, өз өртүју.
14. **Фәјб**—кизил дунја, сәһирән дунја, алам.
15. **Рухсар**—үз, чәмәл, сифәт.
16. **Хәзинә**—хөзинөнин көзәтичсин.
17. **Кәһинә**—хәзинә, доғина.
18. **Әсәр**—сирләр.
19. **Ришә**—көндир, ип.
20. **Ишар**—кәстәрмә, нүмајиш етдирмә, сәрки (експозицијә).
21. **Көһһәр**—гиймәтли даш-гаш.
22. **Гәвәс**—үзкүчү, дәлғыч (дәрјанын дилинә баш вурмағдә мәһир үзкүчү).
23. **Бәһр**—дәниз, дәрјә.
24. **Мәрифәт**—билик, һикмәт, идәрәк, дәррақ. **Гәвәси-бәһри-мәрифәт**—мәрифәт вә билик дәнизини үзкүчүсү.
25. **Ариф**—биликни, биликли, мө'луматлы.
26. **Сәдәф** — бәлиғтулағы (пәрламулт).
27. **Тән**—бәдән, чисм.
28. **Лә'лә, лә'ләи-шәһвәр** — мәрчан, көвһәр, чөвһәр, ичнә, дүрр (дәһ дегәк дөсөк, ә'лә ичнә).
29. **Изәт**—әзизлик, һәрмәт, әһтирам.
30. **Хар** — биһыр (олмағ), биһыр (етмәк), һәрмәтсиз (етмәк).

Көрүндүју кими, шә'рини дили, лүғәтини боллуғу мүаллимни дәнә коркин ишләмәјә вәдәр етмәкәндир. Бурада бир мүһүм чөһәти нәзәр чәтдырмағ етирдик. Мәсәлә һеч дә шакирдләрини лүғәти дәфтерләрини јазмалары вә мө'насыны әзбәрләмәләрнә илә гуртур-гуртур. Мәтнә диггәт јетирсәк, белә бир мәнзәрәнин шәһиди оларар ки, бурада һәм арғы-арғы сөзләрини дәшдығы мө'на, һәм иһсәраларда ифәдә олушан

фикир, һәм дә шаир мәгсәди о заман аңлашылар вә баша дүшүләр ки, һәр бир сөз мәтнлә контекста көтүрүлсүн, җәһи һәр бир сөзүн нә мәгсәдлә мисраға салындагы аңдылашыдырлысын. Аңдан баша дүшүләр деҗа белә бир факта дигат җетирәк.

Шаир җауы: «Артыран сөз гәдрини сиклгә гәдрин артырар».

Бурада ики «гәдрин» сөзү ишләнишидир. Лүгәтдән дә аңлашылар ки, бу сөзү мәнасы биринчи тарафда гәдр, мигдар, сәйдир, амма ше'рлә муәлләф дәмәк истәйр ки, инсан сөзүн һөрмәтнин артырмаға сәммияҗтә көстәрирсә, өзүнүн дә һөрмәтнин, изәтнин күчкәлидир.

Демәк, муәллим она напл олмалыдыр ки, шакирдләр лүгәти мәтнлә сых шәкилдә өйрәнсиләр, һәр сөзүн мәнасын мисра пәл сых әләгәдә алыб мәнимсәниләр.

Шүбһәсиз ки, бүтүн булары (һәм шаир һаггында мә'лумат вермәк, суал-җаваб апармак, ше'рин вал җазысына гулаг асмаг (әкәр о, мәктәбдә вәрса), мәтнин охунмасы, лүгәт үзәриндә иш вә с. бир дәрс саатында җеринә җетирмәк имкан харичиндәдир. Бунун үчүн дә муәллимни сифи сәрбәст ишләмәҗә чәлб етмәси вәчиб вә заруридир. Белә ки, муәллим мәтнни сифидә охууд лүгәт үзәриндә иш апардыган, ону шакирдләрнин дәфтәрләринә җаздырдыган сонра тапшырыр ки, евдә мәтн сәрбәст охусулар, сөзләрнин мисралардакы җерини муәҗҗәйләшдирсиниләр, һәр бир сөзүн бурада нә мәгсәдлә ишләндигини дәгигләшдирсиниләр, мәтн бир-ики дәфә сәсли охусулар.

Нөвбәти дәрсдә муәллим евә вердиги тапшырыгын нечә ичра олундугуну җохләйр, һәр бир тәләбә нечә ривәҗәт олундугуну һесаба алыр, фәрғланәләрни сифини нөзәрино чәтдырар. Бу, шакирдалардә мәсу'улиҗәт һиссини тәрбиҗәсә бахыминдан дә вәчибдир.

Мушаһидәләр көстәрир ки, әдәбиҗәт дәрсләриндә бурахылан ән чидди гусурлардан бири шакирдләрнин илк мәһбәләр үзәриндә ишләмәсине лазыми фикир верилмәсине, конкрет десәк, бу ишин тамамилә унуудамасыдыр. Җери кәлмишкәң геҗд едәк ки, шакирдләрнин әкәсриҗәти илк мәһбәләр, җәһи әсәрләрнин өзүнү охумур, дәрсликдә верилән материалла кифәҗәтләннрләр ки, бу дә иҗтичәдә онларын дүңҗәкәрушүнүн мәһдудлуғуна, интг мәдәниҗә-

җәтинин нагислиҗинә, сөз еһтиҗатларынын касыблыгына сәбәб олур.

Чалымаг лазымдыр ки, һәр бир бәдин әсәр шакирд тәрәфиндән мүстәҗил охунсун вә гавранылысын. Олар ки, бу сәһәдә муәллим мунтәзәсә мушаһидәләр апармалы, бу иш чидди нөзәрәт алтында сахламалыдыр.

Муәллим «Сөз» гәзәли илә әләгәдә вердиги тапшырыгы җохлагдыган сонра мәтн үзәриндә иш давам етдирир. Ше'р охумур, охундуҗа да чәтнин сөзләрнин мәнасы сорундулу, онларын мәтнлә нечә багыл олдуғу аңдылашыдырлыр. Бу проседа программа тәләбине уҗуғн олараг муәллим гәзәлини ифәдәли охусуну тәшкил едир, амма биринчи нөвбәдә мәзәмуну нечә мәнимсәниләдигинә дигәт җетирир.

Бәзән мәзәмуну мәнимсәниләсә илә ифәдәли охуну гарыштырылар ки, буна да гәтәҗиги јол верилмәләрдир. Бәзәнләр белә фикир җүрдүрләр ки, мәтн ифәдәли охунмалы, сонра исә мәзәмун үзәриндә иш апарылмалыдыр. Биҗәч, мәтн әмәли-башлы мәнимсәниләсәдән, онун мәгсәд вә гәҗәси аңдылашыдырмалдан асла ифәдәли охун сәһбәт кәдә билмәз. Шакирд мәзәмуну мәнимсәнилә, сәһбәтн нәдән кетдигини шурулу сүрәтдә дәрк етмәли, сонра исә мәтн ифәдәли охуҗа башламалыдыр.

Һәмнин гәзәлини дә охусуна бу бахымдан јанашылмалыдыр. Ола билсин ки, шакирд гәзәли јахшы, раван охуҗа билсин. Лакин о, әсәрин мәзәмуну, онун һансы вәзидә јазылдыгынын, шаирин бу әсәри јазмағда мәгсәдини гаврамаҗыбса, көрүлән иш фәйдәсыдыр. Тәдрисдә формализмин, әзбәчиллигин көкүңү дә мәһз бурада ахтармаг лазымдыр. Билмәк вәчибдир ки, ше'р әзбәрләнимәк үчүн, нәср вә јахуд драм охунуб үстән кәчмәк үчүн програма салымамышдыр. Бу әсәрләрнин тәдريسиндә әсәс мәгсәд јени инсанни шурулу формалашдырылмасы, естетик зөвҗүңүн икишәфәт етдирилмәси, онда муәсир инсана мәхсус ән али һиссаларын тәрбиҗә олунмасыдыр. Дикәр әсәрләр кими, олдуҗа бөјүк тәсир күчүнә малик «Сөз» гәзәлинин дә кечилмәсиндә әсәс мәгсәд будур.

«Сөз» гәзәлинин охунушу, мәтн үзәриндә иш вә төһлили илә әләгәдәр олараг муәллимни программа тәләби бахыминдан гәзәл җаһры барәдә мә'лумат вермәси лазым билсинир. Чүңки

бу мә'лумат олмәдән шакирдләр ше'рин хусусиҗәтләри, охуна гәлҗәсы һагдә лазыми вәрдин еддә едә билмәләр.

Муәллим дејир ки, гәзәл классик әдәбијаттамызда ишләнән ән күтәлән ше'р формасыдыр. Һәмнин ше'р формасы кичик һөһмли олуб, мусиги һавалары илә ғырылмәз сүрәтдә багылыр. Һазырда ханәндәләрнин тәрәфиндән охунан ше'р формаларынын әкәсәр һиссәсән, дәмәк олар ки, гәзәлләрдән ибарәтдир.

Гәзәлләр ән азы сәккич, ән чоху исә 14—16 мисрадан вә јахуд 7—8 бейтдән ибарәт олур. Гәзәлдә гәҗиҗә икенин ашағыдакы кимшир: илк ики мисра бир-бири илә һәмҗәҗиҗә олур, гәлән мисралардан бири сәрбәст бурахылыр, икинчисә исә гәзәлин илк мисралары илә гәҗиҗәләшир. Буну муәллим «Сөз» гәзәлиндән котирдиги ашағыдакы бәдин тәмсалында сифи изаһ едир, әҗәни баша салыр:

Хәлгә ағзын сиррини һәрәм ғылыр
иһар сөз.

Бу нә сирдир ким, олур һөр ләһзә
јохдан вәр сөз.

Артыран сөз гәдрини сиклгә

Ф А И Л А Т У Н	Ф А И Л А Т У Н	Ф А И Л А Т У Н	Ф А И Л А Т У Н
Хәлгә ағзын	сиррини һәр -	дәм ғылыр из -	һәр сөз.
Бў нә сирдир	ким, олур һәр	ләһзә јохдан	вәд сөз.
Артыран сөз	гәдрини сик -	гилә гәдрин	артырар,
Ким, нә мигдә	р олса, әһлин	ејләр ол миг -	дәр сөз.
Вер сөзә әһ -	ја ки, тутдуғ -	ча сәһи хә -	би-әчәл,
Едә һәр сә -	әт сәһи ол	ујғудан бй -	дәр сөз
Бир никәри -	әнбәринхәт -	дир көнүлләр	әлмаға,
Көстәрир һәр -	дәм нигәби -	гејбдән рүх -	сәр сөз.
Хәзини-кәһ -	һинәји-әс -	рәддир һәр -	дәм чәкәр,
Риштеји-из -	һәра мин-мин	кәвһәрн-әс -	рәр сөз.
Олмајан гәв -	вәси-бөһри -	мә'рифәт, ә -	риф декид,
Ким, сәдәф тәр -	киби-тәндир,	лә'ләһи - шәһ -	вәр сөз.
Кәр чох иснәр -	сән, Фүзули,	изәтнин ә -	з ет сөзү,
Ким, чох олмағ -	дан ғылыбдыр	чох әзизи	хәр сөз.

гәдрин артырар,
Ким, нә мигдар олса, әһлин ејләр
ол мигдар сөз.

Көрәдүңүз кими, гәзәлин биринчи бәдиндәки илк ики мисра гәҗиҗәләшир (мәһар, вәр), үчүнчү мисра сәрбәст бурахылыр, дәрәүчү мисра исә (мигдар) илк ики мисра илә һәмҗәҗиҗә олуб.

Беләликлә, муәллим гәзәлин дикәр мисраларына дә нәзәрә чәтдырмәглә ше'рин гәҗиҗә системини шакирдләрә баша салыр, шакирдләр гарышында суаллар гојур, мувафиг чәнаблар алыр, әләвләр едир. Беләликлә, мәтнни мәзәмун үзәриндә иш баша чәтдигдан, лүгәт мәнимсәниләндән, гәзәлдә һагдә шакирдләрнин кифәҗәт мә'луматы олдуғдан сонра муәллим сифи мураҗиҗәлә дејир:

— Ушағлар, Мәһәммәд Фүзулинин «Сөз» рәдифли гәзәли, дәлҗимиз кими әрүз азынын рә м ә л бәһриндә јазылмышдыр. Рәдәф бәһри ашағыдакы элементләрдән ибарәтдир: Ф А И Л А Т У Н-Ф А И Л А Т У Н-Ф А И Л А Т У Н-Ф А И Л А Т У Н.

Һәмнин бәһрини тәләбине мувафиг олараг «Сөз» гәзәли ашағыда көстәрилән гәлҗәдә охунмалыдыр:

Гәзәл бу шәкилдә мұәллимни рәһ-бәрлини ғәлә охунур, бурада сөзләрни дәүкүн таләоффузунә, бәлкүдәрли көз-ләһиләһәснә диггәт әтириләр. Белә-ликлә, шакирдләр ше'риә ифадәли охусу үчүн вачиб олан шөртләри мөһимсәјир бу кәләчәкдә кечириләчәк белә ше'рләри дә гаврамаға һазыр-лашдырылар.

Гәјд едәк ки, габагчыл мұәллимләр «Сөз» гәзәлини тәдрисини аңгә ше'риә мәзмунунун өйрәнмәсәи вә ифадәли охусунун тәшкили илә мөһүд-лашдырылар. Онлар әләвә мошгә-ләләрдә һөһиә сәһәт иһисниә јара-дан мұәллиһи бөјүмәкдә олан көңү нәсә дәһа јахундан тәһитмағ, ше'риниңә шакирдләрдә мөһәббәт вә әһти-рам јаратмағ мәгсәдләә чөх фәјдә-ли һиләр көрүрләр. Көрүлән ишләри ашағыдакы киһи группаларыағ олар:

1. Шаһр һаггында көркөмләи шәхсij-јәтләрин фикирләрини, мұәһиңәлә-рини шакирдләрә чатдырыламсы (Гәјд едәк ки, һөһиә иш дикәр әдәби шәхсijјәтләрин тәдрисиндә дә апары-ла биләр). Һөһиә ишнә тәшкили бир нечә чөһөтдән фәјдалыдыр. Әввәлә, әсәри кечилән әдәби шәхсijјәт һагда шакирдләрин тәсәвүрү даһа дә ке-нишләһир. Иккинчә тәрәфән фикир вә мұәһиңә сөјләјөнләр бәрәдә ша-кирд мұәјјән мә'лумат алыр. Һөһиә материаллар мәктәбин әдәбијјәт ка-бинетини даһа дә зәһкиләшдирир. Ән үмәдә дә бұдур ки, һәлә орта мәк-тәбдә охујаркөн һәр бир өглән вә ғызлә әләвә материалла мәрағланмағ, ахтармағ, талмағ, фикирләшмәк, әлә олуһиә сәһәдләри сәлтә-сәһнана сәлт-мә вәрәһиш јаранур вә бұ вәрәһиш кет-келә формалашыр. Бизчә, сөз сә-һәтиһиә тәблиғиндә, балаларымыз-дә әдәбијјатымыз вә ону јараданла-ра һөрмәт вә мөһәббатни ашылаһма-һиһиә ән сәмәрәли јолларында бир-дә бұдур. Мәсәлә:

«Фүзули өз дүһасы илә Азәрбајча-на парлағ классик бир әдәбијјәт вер-ди».

(Чәфәр Чаббарлы).

«Шәрғин шанлы вә шөһрәтли шаһр-ләри һичәрсиндә Азәрбајчанан бөјүк шаһри вә мүтәфәккири Мөһәмәд Фү-зулиһиң хуһуси јери вардыр... Фүзули бизим зомәнһиңә гәдәр кәлиб чатды. Шәрғин шаһрләринә күчүл вә хөјр-һәх тә'сир едән Фүзули, бу күн өзүнүн һеч бир заман хәјәлиһа белә кәтирә

билмәдij бир Азәрбајчанда јаша-магда вә сәһәләмәкдәлир».

(Николај Тихонов).

«Фүзули өз халғынә, онун кечми-һини, колочәһини, онун зәһкиә мәдә-нијјәтин; әдәбијјәт, еләм вә сәһитни, онун адәт вә әһ'әһәсини, онун бұлул тәрәһсәһиә бәһзәр көңүл ачан көзәл вә ширин дичлиһи дәриһ бир әһтирә-лә сөвдири».

Фүзулини сөһп!

Гардаш совет халғлары иһләһсәдә күндөн-күнә чычәкдәһи ана вәтәни, Азәрбајчан, онун доғма мәдәнијјәти-һи, бұ мәдәнијјәтин тәрәғги вә иһки-шаһына, доғма вә мейриһи ана дили-һи, бұ дилиһ күндөн-күнә зәһкиә-ләшмәһини, доғма сәһитниһи вә әдә-бијјатымыз, онун чычәкдәһисини Фүзули киһи үрәкдән, дәриһ, чөһуғи вә аҗәһин бир мөһәббәтлә сөһп!

(Мәмәд Чәфәр).

Бу киһи фикирләрин шакирдләрин һағызәһиңә һәкк едилмәсә доғма әдә-бијјәтимиһиң һәм тәблиғи, һом дә тәдрис бәхымындан тәғдирләјәг бир тәшәббус киһи гijмәтләндәриһмәһи-дир.

II. Сөз, сөзүн гijмәти, тә'сир күчү бәрәдә фикирләри топланмасы, әдә-бијјәт кабинетиндә сахланмасы вә мөвзуларын тәдриси илә әләғләрдә он-лардан истифадә олуһмасы. Мәсәлә:

1. Гыльһи јарасы сағалар, сөз јарә-һи сағалмаз.

Сөз гыльһиңдән итидир.
Күч зор кәлмәјәндә, сөз кәмәјә ча-тыр...

(Аталар сөзү).

2. Киһин елми олса, о, күчүл олар,
Гөһә гәлбә елә илә көңлиң дәлар...
Вуғарла тутарлар башына сәрә тәк,
Уңалдар ону сөз, ағыл, елә, әмәк,
(Фирдовси).

3. Сәһмә бәјрағ сөз гәдәр зәфәр чәлар
һәр јанда,
Гәләм өз гүдрәтилә өлкә алар
һәр јанда...

Сәһчә, көһнә гызылмы, тәзә сөзү
јахшыдыр?

Сөз сәррафы сөјләди: «С о з
дунјана һашыдыр!»
(Низами).

4. Сөзүн мә'һасы һәдд билмәз,
Учуб јүксәл бұ гүдрәтлә,
Камалын иһчиләр сәһсиң,
даныш һәр јердә һикмәтлә,
Сөзүн сәһилә, әлбилә јашар
ләләдә дастанлар.

Сөзүн сәјрәг хәјәлилә кәзәр
дунјаны һисанлар...
Наһаг сөз од вурар гәлбә, фөгәт
һағг сөз кечәр даһдан,
Учуб сөз ган гаралдар ки,
күсәрсән дәстлә сирдаһын.
(Сәмәд Вурғун).

Бүтүн бунлар кечилән мөвзу илә биләвәһиңә бағлы олдугундан ша-кирдәһиң «Сөз» гәзәлини охумаға вә әзбәрләмәјә мәрағи әртирүр, онлар-дә белә сәһәт әсәрини јарадан Фүзу-ли киһи гәлб шаһринә һөрмәт һисәи тәрбијә едир.

Мұәллиһ мөвзунун нә дәрәҷәдә мөһимсәһиңдиһиңи јохламағ мәгсәдлә синиф гаршыһында ашағыдакы суәл-ләр гәјүр, онлардан мүвәғи чәвәбар тәләб едир; һөһиә суәл вә тәһширүр-ләр, таһминән, ашағыдакы киһи тәр-тиб олуна биләр:

1. «Сөз» рәдиһән гәзәлдә шаһр нә-дән сөһбәт ачыр?

2. Гәзәлдә сөзүн гәдр-гijмәти нәчә тәсвир олуһур?

3. Нә үчүн Фүзули сөзә белә јүксәк гijмәт верир?

4. «Сөз» гәзәли әруәун һансы бәһ-риндә јазылмышдыр?

5. Гәзәл нәјә дејилур?

6. Әруәла јазылән ше'рләри охујар-көн һансы гәдәләлә әмәл олуһмәһи-дир?

7. «Сөз» гәзәлиндә шаһр охучуләра һансы ахләғи сифәтләри ашыламағ иһтијәр?

8. Сөзүн көзәллиһи вә тә'сир бәрә-дә нә дејә биләрсиниз?

9. Сизчә, сөз нә заман кәсәри вә тә'сирли олур?

10. «Сөз» гәзәлини диггәтлә охујун, чәһи сөзләрин мә'һасына вә иһсәра-дакы јерләрин, даһындағлары мөзү-на диггәт јетириң, ше'ри әзбәрләјиң.

Сөз вә онун гijмәти, дәјәри һағһи-дә бәһиң әсәрләрдән һүмунәләри сө-чиб дәфтерһиңизә јазың.

Табесиз мүрәккәб чүмләдә әләғә васитәләри вә мә'на әләғәләрини тәдриси

Мәмәд ҺӘСНОВ

педагожи елмәр һәмизәди, С. М. Киров адына АДУ-һиң дәһсәти

Мә'лум олдугу үзрә, табесиз мүрәк-кәб чүмләһиңи тәркиб һисәләри мұх-тәлиф әләғә васитәләри илә бағланыр. Бу әләғә васитәләри һичәрсиндә бағ-ләјәчәи вә һитәһәһиңә даһа фәәл рөл ојнаыр.

Мүрәккәб чүмлә мөвзусу илә әләғә-дәр һәк дәрсләрдән шакирдләрә өјрә-дәһил бир ки, табесиз мүрәккәб чүм-ләрин бир һисәи табесизлик бағләјә-чылары илә әмәлә кәлир.

Тәҗрүбә кәстәри ки, шакирдләр табесизлик бағләјәчылары илә әмәлә кәлән табесиз мүрәккәб чүмләләрин мөһимсәһиәһиңдә о гәдәр дә чөһи-лик чәһкирләр; төкчә вә бағләјәчыһи илә әләғәләһиң табесиз мүрәккәб чүм-ләрдә һағһиңдә тәсәвүрләри мөһүд олуру. Бу, дәрсликдәки дидактик мәте-риһиәләрдә һөһиң конструкцијалы дил фактларына аид чәлышмаларын кифә-јәт гәдәр олмаһындән ирәли кәлир. Буну нәзәрә аларағ ашағыдакы һүмү-нәләрдән истифадәһи мәсләһәт хөрү-рүк:

1) Чөх кечмәһиңи јасовуларын һәм-һисәи атланды вә бүтүн дәстә јола дүшүд. (М. Һүсәји.) 2) Мұәллиһ әһлидә әсә синифә даһил олдугу заман һәмәи сүсүд вә о аҗәлдән дәрәә бәш-ләди. (Г. И. К. һи.) 3) Чағаларадан бири Бөһрамә једәһиңи алады вә онлар атларыни чәлә-чәлә шәһәрәдә узағ-лашдылар (М. Һүсәји.) 4) Бу аид синиф отағыһиңи һәмәһи ачылады вә Гүдрәт Исмајилзәдә һичәри кирди (М. Һүсәји.)

Мүрәккәб чүмләһиңи тәркиб һисәлә-рини әләғәләндирән васитәләрдән би-ри дә һитәһәһиңизәр. Һитәһәһиң илә бағлылығ табесиз мүрәккәб чүмләләрдә өзүни даһа габагчыл шөһидә кәстә-рин билә ки, табесиз мүрәккәб чүм-ләһиңи компонентләри бир-бир илә мә'һачә бағлы олуру. Бу мә'на бағлы-лығы бағләјәчылә табесиз мүрәккәб чүмләдә һом бағләјәчәи, һом дә һитә-һәһиңә илә јараныр. Бағләјәчыһиңизә табесиз мүрәккәб чүмләдә һом мә'на бағ-

лылыгы анчаг нитонасия васитәсила ифада едилер.

Итонасия ила гурулан табесиз мүрәккәб чүмләдә мухтәлиф факт вә һадисәләр сәдаландиҗа чүмлә даһа чох сада чүмләләрнин бирлишәсиндән ибарәт олар; мәсәлән: «Ат арабасы вағалә чатыр, почт төһвил верилер, мөкәтублар уиванларына чатырылардылар» (Ә. Валиев.) табесиз мүрәккәб чүмләс үч, «Сәһәр ачылар, күч чыгар, һәр тәрәф ивара бојарыр, колхозчулар тарлаја ишләмәзә келдирәр» табесиз мүрәккәб чүмләс исе дәрд сада чүмләләрнин бирлишәсиндән әмәлә кәлмишир. Белә табесиз мүрәккәб чүмләләрнин таркиб һиссәләр арасында веркул гојудур. Бә'ән сонучу компонентдон сонра, веркул әләзинә вә баглајчымы шиләнир.

Табесиз мүрәккәб чүмләдә, баглајчы васитәләрдә јанашы, мә'на әләгәләр дә мөвчүдаур; јә'ин «...баглајчы ила бағланан компонентләр ејин заманда мә'нача да бағлы олар. Баглајчылар компонентләр арасындакы мә'на мунасибәтнә мувафиг олараг ишләдиләр». (Проф. Ә. З. А. Б. д у л а ј е в.) Ләкин иһәдәс, Азәрбајҗан дилиндән орта мәктәб курсунда табесиз мүрәккәб чүмләдә әләгә васитәләр ила мә'на әләгәләрнин мунасибәтнә јанашы ивәл едилер. «Табесиз мүрәккәб чүмләрлә әмәлә кәтирән сада чүмләрләр бир-бири илә мухтәлиф мә'на әләгәләр (заман, ардычылыг, сабаб-натича, гарышлашдырма вә с.) ила бағланыр. Баглајчычылы табесиз мүрәккәб чүмләрләрдә бу мә'на әләгәләрн һәм итонасия, һәм да табесизлик баглајчылары ила, баглајчычысы табесиз мүрәккәб чүмләрләрдә исе јанашы итонасия ила јарынар» (Һөһия муәлліфи.)

Демәли, баглајчы вә итонасия мә'на әләгәләрн јаратмыр. Мә'на әләгәләрн табесиз мүрәккәб чүмләләрнин таркиб һиссәләрнин мәзһунунда реаллашыр вә о мә'на әләгәләрн), компонентләрн әләгәләндирик, бир-бири ила багламаг функциясы дашымыр.

Хусусән типләрдә малик олан мә'на әләгәләрн мүасир Азәрбајҗан дилиндә бир-бириндән исибәтән фәргли һөвләрдә ајрылар. Булар орта мәктәб курсунда өз әкһини о гәдәр дә доғиҗ таһамышлар.

Мә'лумдур ки, фәлсәфи категория ила заман вә мөкан аңлајышлары

кеһин мә'наја маликдир; һәјәтдә замансы вә мөкансы һадисә јохдур. Дил һадисәләриндә дә беләдир; бу әјә дикор чүмләдә ифада олуған фикри, јәхүд һиссә мүәјјән заман вә мөканла әләгәләрдыр. Белә олдуғу һалдә, табесиз мүрәккәб чүмләдә ајрыча заман әләгәси мүәјјән етмәк тә'лим баһыммыдан һеч дә әлверилшә дејил. Мүрәккәб чүмләләрн тәдрис просессин аршыдырмамысы кәстәрир ки, шакирдләр заман вә ардычылыг әләгәләрн табесиз мүрәккәб чүмләрләрн фәргләндирикмәдә тәбни олараг, чәтиһлик чәкирләр; чүнки бу әләгәләр мәлик олан таркиб һиссәләр өз хусусијәтләринә вә ән башлычысы, сәдаләма итонасиясына малик олмаларына кәрә охшардыр. «Бу заман фәргини о гәдәр кичикдир ки, буларын хусусән грамматик әләмәти јохдур вә буна еһтијач да һисс едилмир, чүнки таркиб һиссәләрин мүрәккәб чүмлә даһиләндәки сырасы оларын арасындакы бу заман фәргини ифада едә биләр» (Н. Бајрамов. Мүасир Азәрбајҗан дилиндә табесиз мүрәккәб чүмләрләр, Бақы, 1960, сәһ. 87). Демәли, табесиз мүрәккәб чүмләләрн даһиләндә бир-бирнә таркиб һиссәләр сыраланма чәһәтәндән фәргләнир; јә'ин бу сыраланма бир чүмләдә ардычыламанлы, дикәричә ејинишманлы олар. Орта мәктәбдә заман вә ардычылыг әләгәләрн табесиз мүрәккәб чүмләрләрн фәргләндирикмәдә бу чүр заман мухтәлифијә әсас тутулур. Мүасир Азәрбајҗан дилиндә табесиз мүрәккәб чүмләдә ајрыча ардычылыг әләгәси мүәјјән етмәк, ону заман әләгәсини таркиб һиссәси кими вермак, еләчә дә заман вә ардычылыг әләгәләрнин бирликдә сәдаләма әләгәси адаландырмаг фикриләрдә дә мөвчүдаур.

Јухарыда дејиләнләрдә әләгәләр олараг белә бир еһтиҗәгә кәлмәк олар ки, табесиз мүрәккәб чүмләдә заман вә ардычылыг әләгәләрн ејин харәкәтеридир, онлар бир-бири илә охшардыр; мәсәлән, таркиб һиссәләрн арасында заман әләгәси олан табесиз мүрәккәб чүмлә: «Издийһән агыҗ-ағары јохуша галыҗ, күчә кетдикчә дәрләмаға башлајарды» (М. Ибраһимов); таркиб һиссәләрн арасында ајдынылашдырма әләгәси олан табесиз мүрәккәб чүмлә: «Арсен колдан, көрүшүб опудуҗ, мәсәлән она данышдым» (М. С. Ордубадян). Олар ки, Азәрбајҗан дилиндән орта мәктәб кур-

сында заман вә ардычылыг әләгәләрнин бирлишдәриб бир адала — сыраланма әләгәси ила дилә вермак вә беләликлә, табесиз мүрәккәб чүмләдә мә'на әләгәләрнин беш јох, дөрд (сыраланма әләгәси, сабаб-натича әләгәси, гарышлашдырма әләгәси, ајдынылашдырма әләгәси) һөвә ајырма даһа мәғсәдујундур.

Табесиз мүрәккәб чүмләдә мә'на әләгәләрнин дәғиҗ мүәјјән етмәкдә әләгә васитәләриндән баглајчы вә

итонасия мүһүм рол ојнајыр; белә ки, мәсәлән, амма, анчаг, ләкин баглајчыларын иштирак етдиҗи табесиз мүрәккәб чүмләрләдә гарышлашдырма әләгәсини, вә, һәм, һәм дә, һәм, һәм дә баглајчылары ила јаранан табесиз мүрәккәб чүмләдә заман вә ардычылыг (сыраланма) әләгәсини вә с. јаралыр. Дәрсликдә баглајчы васитәләрн бу хусусијәтнә диггәт јетирилмиш вә конкрет материал верилмишдир.

Әдәбијат тәдриси вә театр

Узағә НӘСИРОВА

Н. К. Крупскаја адына Бақы Мәдәни-Маариф Мәктәбинин муәллим, методист муәллим,

Солтан ӘЛИЕВ

педагожи елмләр һәмизәди

Мәктәб тәчүрбәси кәстәрир ки, иһәссәтнәти мүһүм һөвләрдән бир кими театр сәноәтнә мүрачәт олунамсы тә'лим-тәрбијә ишиндә бејүк әһәмијјәт кәсб едир. Иһәссәтнәти бу һөвүнүн әдәбијат тә'лиминә чәлб едилмәси сәз сәноәтнин иһәчликләринин дәриндән баша дүшүлмәсинә, мүрәккәб сәнәт сәһләриндән олан театр һағгында мүәјјән билик газанылмасына сабаб олар. Бу просессдә мәктәбләләрнин бәдн вә естетик зәвәҗүнүн зәһкиләшмәсинә, дүнякөрүшүнүн формалашмасына кеһин имкан јаратыр. Сәз, мусығи, бәдн тәртибат вә с. васитәләрдә таһамышча — шакирдә күчүл тә'сир едән театр һәјәтдакы кәваллијә вә сәноәтин гүдәртәнин баша дүшүмдәкә онларә көмәк едир. Театрн бу имканындән сәмәрәли истифадә олунамсы үчүн мәғсәдујун иш апарылмадыр. Инди телевијянаны маһишәтә дөрүн һөфузу бу мәсәлә ила бағлы мәктәбнн гарышына чыхан чәтиһликләрн аравдан галдырмашдыр. Театр таһамшаларына үчгәр районларда јашауларн да, телевијянә васитәсилә баһмаг имканы әләгә етмишдир вә бу имкандән мәркәздән узаға ишләгән әдәбијат муәллимләрн, јери колдикчә, истифадә едирләр. Етираф етмәк ләзимдыр ки, конкрет методик кәстәриләрнин олмамысы гаршыја чыхан чәтиһликләрн муә-

лимләрин мувафәғијәтлә аравдан галдырмасына маһиҗ тә'сир кәстәрир. Бу сабабдән әдәбијат тә'лими ила театр таһамшасынә әләгәләндирилмәсә јолларыны шәрһ етмәк, буһүн сәмәрәлијәти һәмн едән амилләрн мүәјјәнләшдирмәк мүасир методиканын вәччә вәзифәләриндән сәјялмәдыр.

Мәктәб тәчүрбәсини әһрәпһәләнсиндән мә'лум олар ки, шакирдләр һәм програма даһил едилән, һәм дә муәтәғилә муәтәғилә етдикләрн әсәрләрин сәһнә һәјәти ила таһыш олулар.

Әдәби әсәрин сәһнә һәјәти ила таһыш оларкын шакирдн көзләри гарышында тә'сирли бир әләм чанларн. Күтаб сәһифәләриндән таһышдығы һәрәманлары, билдиҗи һадисәләрн сәһнәдә көрән, мушаһидә едән шакирд һиссәләр бурулғанна дүшүр. Әлбәтте, сәһнәдә һәр шәј күтабдакы кими олмур, јәхүд мәктәбнн муәтәғилә заманы тәсәвүрүндә чанландырмагы һәрәманлары, һадисәни чох вахт таһамышда фәргли шәкилдә көрүр. Иһкинчи бир тәрәфдән сәһнәни мүрәккәблиҗи, әзвәлиҗи (декорасия, музык, ишығ вә с.) кәчч таһамышчыны — шакирдн, хусусән, илк дөврләрдә объектив нәтиҗә чыхармасына маһе олар. Әсәсән, сүҗәти исләгән, һадисәләр диггәт јетирән мәктәбләр илк вахтлар таһамша һағгында тәғилдә фикир сәјләмәдә, әдәби әсәрә оһун сәһнә һә-

Ятныны мугајисе етмәкдә, мүстәтил нәтиҗәләрдә чыхармагда кәли чәтинлик чәкирләр. Кичик тамаша сәһнәдә баш верен һадисләрдә елә алуа олур ки, буни реал факт киби, һојат һагигәт киби гәбүл едир, сәнәтин шәрһитлини унутур. Әлбәттә, сәнәт әсәрини бәлә тә'сирни узун мүдәттә давам етмир; мүвәјјән театр модәнијәти, «тамашачы тәчрүбәсә» гәзәнан шәкирдә сәһнәдә даһа ајыг көзлә баһыр.

Бәүк бир коллективни биркә јарәдмәчилигинын мәһсулу олан театр тамашасыны баша дүшмәк өз гүмәттәндирмәк, оғун баросиндә инандырычы, монгилап даныша билмәк бачарығыны шакирдләрдә тәрбијә етмәк (бу, әлбәттә, әдәбијат тә'лимини өз инфәләри сыйрасына даһил дејилдир, ләкин әдәбијат мүәллими орта мәктәб мә'әзундә бу кејфијәтләрини формалашмасы үчүн бүтүн имкәнләрдән истифадә етмәкчә борчулдур) әз вахт ичәрисиндә һојатә кеңрилә билмәк. Театр сәнәтинин хусусијәтләрини билмәдән (һеч олмаса сәһнә гауналары, вәситәләри бародә мүвәјјән мә'әлумат олдә етмәдән) тамашаны муәвәффәјијәтләри, нөгәсләри вә буғларны сәбәби һагигәндә фикир сөјләмәк олмәз. Дејиләндирән ајдын олур ки, шакирдләри, һәр шәјдән әввәл, театр сәнәтинин хусусијәтләри илә таныш етмәк, мүвәјјән нәзәри билмәк сәләһләндирмәк азымыдур.

Бу гәбилдән мә'әлуматын факултәтив мошғәлләрдә, јахдә драматик әсәрләрини тәдрисинә һәср едилән дәрәсләрдә верилмәсә мәгәздәуғундур.

Театр сәнәтинин хусусијәтләри бародә әзүри мә'әлуматы олан шакирдләрдә бәлә илк вәхтләр тамаша һагигәндә гәтн фикир сөјләмәкдә, әсәсләндирылмыш нәтичә чыхармагда, һадисәләри бәтүөлүкдә гәврямагда вә оғларни пикишләрә хоттинн эләмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу чәтинлијин ортадан гәлдирилмәсинә көмәк едән вәсиптәләрдән биринчиси мәктәблиләрдә театр модәнијәти тәрбијә етмәк, «тамашачы тәчрүбәсә» формалашдырмагдасыра, кичинчиси, әдәби мәтнин дәриндән гәврәшилмәсинә нанл олмагдур. Тамашачы-шакирд әдәби мәтнин әсәс тутарак оғун сәһнә һәллинә гүмәттә верир. Бу, театрын мүстәғиллијини инкәср етмәк дејил; режиссорунуң драматургун әсәс идәјәсини вертәји гәришынә бәшләчә мәгәсд ки-ини гәјдүғү унутудмамалыдыр. Оғу да

јадә сәлмәк вәчбилдир ки, муәвәффәјијәтлн режиссор тәпәтмәлиләри илә эәни-киби олан тамаша диггәти даһа чох чәб едир, бәүк марәғлә гәришәләри. Бурада бәлә бир фикрин дорғу-дугу да тәсдиғ олуғур ки, шакирдләрини тамашадан әввәл әдәби әсәрлә танышылығи (гәлһинлә тамашадан сонра апарылмасы фәјдәлидыр) мәгәздәуғундур. Тамашадан сонра мәктәбләрини әдәби әсәрә јенидән мүрәчәт етмәсә әзүри олур; шакирдләр мәтн үзәриндә јенидән «ишләјир», дүшү-нүрләр. Бу процес мәтнә даһа дәриндән мүфүз едилмәсинә, әввәләр сә-әлмәзәјән нөгәлләрини ашкәрә чы-харылмәсинә имкән јарәдир.

Әдәби әсәрин гәврәшилмәсинә ол-дугу киби, тамашаны бәшә дүшүл-мәсиндә дә мүхтәлиф вәзијәтләр мүшә-һидә едилир; тамаша шакирдләрдә фәргли фикирләр (әлбәттә, үмүмн рәј дотурән сәһнәләр, һадисәләр дә чох олур) јарәдир, оғлар мүхтәлиф чәт-тәр әсир едир, мүбәһисәләр сәбәб олур. Бу чәһәтлә бағлы олан чәтшәмәзлә-ри чоху тамашаја һазырлығи мәрһә-ләсиндә апарылән иш процесиндә ор-тадан гәлдирылса дә, оғларны исла-һидәндә шакирдләрдә верилән суалларын да ролу әз олур.

Мәктәблиләр сәһнәдәки һадисәләрин чохуну, һәттә бә'әзн јашыллары диг-гәт јетирәндикләри ичә нөгәлләри јаддә сахлајыр вә мүсәһибә процесиндә оғлар кәтирләјирләр. Анчак мәктәблиләр ајры-ајры фактлары үмүм-ләшдирәрәк нәтичә чыхармагда, мүс-тәғил фикир сөјләмәкдә чәтинлик чә-кирләр. Әлбәттә, бу һал, јухарыда гәјд едиләјти киби, илк мәрһәлә үчүн сәһнәјәндир вә шакирдләрдә мүвәјјән театр модәнијәти јарәндигдән сонра арадан гәлдир.

Өз шакирдләрини диггәтлн, һәсәс тамашачы киби көрмәк истәјән мүзә-лини оғларла апардығы иши тәдричән дәрнләшдирәмәлидир. Мәсәлән, илк вәхтләр ајры-ајры сәһнәјәти сәһнәлә-рини тәһлил үзәриндә дәјәнамә оләр. Ләкин бу сәһнәләри тамашанын үмү-ми руһундан ајрмак мәғзүл сәјләлә билмәк; ајры-ајры сәһнәләрини тәһ-лил идәјәнини бәшә дүшүлмәси, та-машанын бәтүөлүкдә гәврәшилмәси мә-гәддин күдмәлидир. Умүмијәтлә, тәһ-лил чәб олунән бүтүн компонентләр вә вәзиғонини јеринә јетирилмәсинә хидмәт етмәлидир.

Тамашаја баһылмасы илә әләгәдәр

ишини тәшкилдә чиддә ардычыллы-ғын көзәлиндәс вәчбилдир. Һәзмин процес үчүн ашағдыкы ардычыллығы әсәс көтүрмәк оләр: 1. Әдәби әсәрлә мәктәбдә танышылығи; 2. Оғун сәһнә һојәтинә баһылмәсинә һазырлығи; а) театр сәнәтинин хусусијәтләрини баро-дә сәһт; б) тамашанын сәһни тарих һагигәндә мә'әлумат; в) суал вә тәпә-риғләригә верилмәсә; 3. Тамашаја коллектив баһыш; 4. Тамашадан сон-ра апарылән јекунү мүсәһибәсә; 5. И-шә јазы.

1. Тамашадан әввәл әдәби әсәрин мәзмунуну инкәсәнилмәсә сонракы мәрһәләләрдә һојатә кеңрилән ишин сәмәрәлијини чиддә тә'сир кәстә-рир. Әдәби әсәрлә әввәлчәдән таны-шы тамашанын гәврәшилмәсинә кеј-ли асәләшдирүр. Сәһнәдә кәстәрил-лән һадисәләр вә гәврәшиләри тәлә-ли бародә мә'әлуматы олан мәктә-блиләрдә елә тамаша процесиндә мү-вәјјән фикир ојаныр; әдәби әсәрин ү-рәдәғы дәјшиклик, — бүтүн ичә-ликләринә гәдәр олмаса дә, — оғла-рын диггәтинн чәб едир вә с.

Бир сәр һалларда (әзиф олуғун шакирдләрин сәјә синифдә чох олса-ја, әдәби әсәр мурәккәб композицияја мәлик олуб, чәтин мәнимсәләрәсә) тамашаја әдәби әсәрин синифдә тәһ-лилидән сонра дә баһмак оләр.

2. а) Тамашаја баһылмасына һазыр-лығи мәрһәләсә мүәллимдән бәүк эә-мәт тәләб едир. О, илк нөвбәдә ша-кирдләрин театр һагигәндәки мә'ә-луматы ашкәрә чыхармалыдыр. Театр сәнәтинин хусусијәтләри бародә һә-нсы һәчмдә билик вермәјин ләзым ол-дугуну ајдынлашдырән мүәллим шәр-һә кеңир. Һәзин вәзиғонини өһдәси-дән оғун муәвәффәјијәтлә әлмәсәсә ашағдыкы мәсәләләри билмәсиндән кејли асылдыр.

Ичәсәнәтини нөвләри беш групадә көмләшдирилир: 1) тәтбиги сәнәт (мә'ә-рәријә вә декоратив-тәтбиги сәнәт); 2) тәсвири сәнәт (һејкәлтәрәшләй, рәссамлығи, графика, бәдин фотогра-фия); 3) сөз сәнәти (әдәбијат); 4) сөз сәнәти (музиги); 5) тамаша, «ојун» сәнәти (хореография, театр, кино, те-левизија, естрада, сирк).

Бәүк бир јарәдчы коллектив ивәддә бирләшдирән театр спесифик өзүлдә вәсәтәләри илә һојатян бәшә дүшүлмәсиндә, тәрбијә ишиндә мүғун рол ојнајыр. Театр сәнәти адалмәрә сөз, музиги вә с. илә тә'сир едәрәк оғларла күчлү эмоционаллығи доғур

Тамашанын һазырланмасы театр коллективидән бәүк эәмәт тәләб едир. Ләкин тамашанын әсәс ағырлы-ғы режиссорун үзәринә дүшүр. Режис-сор, сөзүн һагиги мә'әнасында, тамаша-нын мүәллифи вә тәшкилчәсидыр. Коллективни вәһид мәғсәд әтрафиндә бирләшдирән вә бу коллективни һәр бир үзү илә јарәдчылығи тәмысиндә олан режиссорун иши мөсулүјәтлн вә мурәккәбдир. Режиссор ајкүрәт гәриш-гәришә гәјмәк (бу чәт мүдә-һисәләрдә тә-тәз рәст көлмәк олур) јанлыш адымдыр; әввәл, әз исте-дәдлә ајкүрәт бәлә режиссор мәсәлә-тинә еһтиҗә һисә едир. Иккинчн тә-рәфдән, бу моғамдә сәһтбәт режиссор вә ајкүрәт әмәјинин, јарәдчылығи-нын дүзүкн улашдырилмәсиндән кет-мәлидир. Ајкүрәт о вәхт бәүк муәвә-ффәјијәт гәзәнар ки, режиссоруну фикрин дәриндән гәврәјир вә сәһнәдә јарәдчылығи һојатә кеңирир.

Һәр тәпәтнә тамашаја нә верир?— суалы режиссору наһаһәт еләи мүғун нөгәлләрдәндир. Бу суал оғун фәәлиј-јәтинин илк адымларындән сон аһи-нә гәдәр тәғиб едир.

Режиссорун өз јарәдчылығи үслү-буна үғүн кәли «драматургу тамаша-сы» оғун муәвәффәјијәт гәзәнамәси-ндә әһмијәтлн рол ојнадығы киби, муәвәфф ајкүрәт ансамблинын сәһи-ләсә дә тамашанын марәғли олмәси-нә чиддә тә'сир кәстәрир. Режиссор өз јарәдчылығи имкәнларынн, марәғ дәрнәсини һәртәрафи әлүб-бичмәк-дән сонра мүвәјјән әдәби әсәр үзәрин-дә дәјәрин вә оғна сәһнә һојатә верир. Мүвәјјән бир мүәллифин әсәрини сәһ-нәдә муәвәффәјијәтлә чәландырән режиссорун бәшәгә сәнәткәрә үғурәзә мурәчәти дә әз олур. Буғун киби дә ајкүрәт һәјәтинн дүзүкн сәһи-ләсәсә әсәрин муәвәффәјијәтлн сәһ-нә һәллинә мәнфи тә'сир кәстәрир. Та-машанын мүәллифи һәр бир рол һагигә-ндә дүшүндүкчә нәзәрдә тутдугу ајкү-рәт имкәнларын дә әлүб-бичнр. Бу, һәлә азыдыр; о һәм дә ајкүрәт һәјә-тинн даһилдәндә јарәдчылығи әләғә-ләрини мүвәјјәнләшдирмәсә үзәриндә дәрнәдән дәрнә ификрләшир, тәрәф-мүгәбилләрини сәһнә үзәрәғынн дө-нә-дәсә көтүр-гәј едир.

Рәссәм тәсвири сәнәт вәсәтәләри-ндән истифадә јолу илә тамашанын идәјәсини ачылмәсә көмәк едир. Режиссор рәссамн да ишинә роһ-борлик едир, оғун бүтүн фәәлијәт-тә-

1999

ин, өз мөгсәдинә уғун оларға, истигамәтләндирер. О, жардылышмә декорасиянын көстөрилән һадисәнин мәһијәтинә мувафғәғијәт олмасына, һәм едилән дәврүн мәһијәт тәрәзини сәһнәдә дүзүк әкә етдирилмәсинә вә с. һәзәрәт едир.

Рәссамны вердәли тәртибат режиссору тә'мин етдикдән сонра сәһнәјә јоду тапыр.

Бәстокарын аҗры-аҗры сәһналарын, мөгәмләрин мөзәмуна, руһна уғун мусиғи бичини тапмасына режиссор тамашаны мувафғәғијәтнин тә'мин едән мүүһәм әһилләрдән һесап едир.

Образын мә'нәви аламынын ачылма-сында мусиғинин әһәмијәтди мөгвәҗини дигәт мәркәзидә сахлајан режиссор сәслә сөзүн һәмәһәнклијинә һил олтумасына сәј көстөрер. Персонажы һаҗачанларыны, сөһив вә кәдәрини режиссор бә'зән јалың мусиғи илә ифадә етмәји мөгбул сәјер. Белә мөгәмләрдә бәстокарын мувафғәғијәтлән таһытлары тамашанын тә'сир күчүн бирә-он гәт артырар, онун илдәсини баша дүшүлмәсини асанлашдырар.

Театр актјорсүз тәсәвүр етмәк олмас. Драматурғи вә режиссору илдәсинә тамашачыја актјор чатдырар. Театрдакы бүтүн вәситәләр актјор ојунунун сәмәрәлијини тә'мин етмәк үчүндүр. Нәдир режиссор таһытсыз, ән камил декорасия актјорсүз ләзәмсә, чәнсыз ошјадыр. Актјор өз ојуну илә сәһнәни «данашдырар», чәнладандыр, тамашачы илә үнсизјәтә кирер, ону өз арасына апарыр, образын һисләринә шәрһк чыхмағә сөғә едир.

Актјорун мувафғәғијәти образын мә'нәви аламына онун ифуз етмәсиндән чох асылыдыр. Образы дәрк едән, онуиладә јашајан актјорун ојуну тәһилни илә сечилер. Бу, һәлә аздыр; актјор образа бир тәғидди киһи јанашмалыдыр, онун характериндәки мүсбәт вә мәһфи чәһәтләри ашқара чыхармалы, бунун сәбәбини өзү үчүн ајанлашдырмалыдыр.

Актјор чох ғыса мүддәт әрәндә тамашачыја бир пәнәни һәртарафли таһытмалыдыр. Сүнәлијә јол вермәдән оныларн гарышында бир характер ачмалыдыр; өз сәһнини ојуну илә залдакылары јени бир аломә апармалы, онылар сәһнини шәрһлијини, мувағәтә дә олса, унуттурмалыдыр.

Артығ гејд едилдији киһи, тамаша-

нын әһәмлијини артырмасында, тамашачыларн тәсәвүрүнү конкретлашмосиндә декорасия мүүһәм әһәмијәт кәсб едир. Декорасиянын јарадылмасы процессиндә һадисәләрн мөзәмуна, һәһәмәләрн психолоғи вәзијәти дигәт мәркәзидә сахлаыр.

Јери кәлишкән бурада бир мөсәлән гејд етмәк вәчибдир; мөктәбләр декорасиянын ролуну ләзәмчә баша дүшүрүләр. Вә'зән декорасиянын әһәмлијини кәчч тамашачылары һејрәтләндирер, һәтта буну артығ һесап едирләр. Һәмни фикрин јалыш олдуғуну баша салмағ, үмумијәтлә, бөјүк зәһмәт тәләб етмәсә дә, мујәзјән иш апарылмасы зәурәтини доғурур. Конкрет суаллара чәвәб вермәли олан шакирдләр әјдән олар ки, сәһнәдә көстөрилән «һөјәт» декорасиясыз ләзәмчә баша дүшүлмәз, тамаша истәнлән эффект ки вермәз, күчлу емосия дәғурмәдән мөһрүн олар. Тамашачылар сәһнәдә көстөрилән «һөјәт» дәриллијинә декорасиянын кәмәји илә енир, һәһәмәләрн марағи, дәврүн мәһијәт тәрәзи илә таһыш оларлар. Декорасияја әһәләтәли, һадисәнин мөзәмуна, мөгсәдинә уғун оларға турулу.

б) Тамашанын сәһнә тарихи һағғында шакирдләрә зәурри мә'луматны верилмәсн бир нәчә чәһәтдән фәјдалидыр: мөктәбләрләдә тамашаја бөјүк марағ ојаныр; актјор пәслинин јетишмосиндә тамашанын ојнадығы рәј адәйләндишр; тамашанын үзүмүрүлдүлүјүнү сәһнә мөјүзләншир вә с.

Бу истиғәмәтдә верилән мә'луматы дузүмсүз оларға кенишләндирмәк мөгсәлдујуну дејил. Мөәллим фәктлар әсәсиндә, јығчәм шәкилдә тамашанын сәһнә тарихини шакирдләр чатдырар. О, әсәрин илк сәһнә тәчәссүму, баш роллары киһиләрин ојнамасы, һәнсы сәһнәләрин сонралар әләвә, јәхүд хитисәр едилмәси (бу, муһәһидә едилрәсә), јени ифачылар вә с. бәрәдә ғысача мә'лумат верир.

в) Шакирдләрә тамашадән әвәл верилән суал вә таһышырғлар мөзәмуна чә тәдричән мурәккәбәшәһилләндири. Илк мөрһәләләрдә таһышырғлардә конкрет сәһнәјә, еһнәлә. әдәби әсәрлә онун сәһнә һөјәти арасындакы ошардылға, фәргә дигәт јетирмәк тәләби башлыча јер тутмалыдыр. Дәһә сонралар илә буларла јанашы актјор ојунуна, режиссор иһнә, үмумијәтлә, тамашаја гүһәт вермәк тә-

ләбләр дә өн пәнә чәһилләндир.

Һәмни суал вә таһышырғлара верилән чәвәбләр тамашанын һәнсы сөвпәјә мөһимәсиндәлијини ашқара чыхармағә кәмәк едир. Бу илә, өз нөвбәсиндә јекун мөһәһиәсинин мөзәмуна чидди тә'сир көстөрер; мөәллим мөһәһиә бәрәсидә һәнсы чәһәтләрин үзәриндә дәһә кениш дәјәнмағи ләзәм олдуғуну әвәлчәдән мујәзјәнләшир билер.

3. Тамашаја коллектив бәзәш мутәшәккилләк шәрәтнәдән кечмәлдир. Шакирдләрә ишкүзәрлүк дузүлмәли вә онлар бу тәдбир бөјүк мөәулијәтлә јанашмалыдырлар. Мөктәбләрлә чәлб едиләнкләри иһни әһәмијәтнә баша дүшүлмә, илк әддәмдән, сөзүн там мә'насында, фәлә вә дигәтәли олмалыдырлар.

Фәсилләрдә, тамаша илә әләғәдәр, фикир, муәбиләсин апарылмасына иһкән јаратмағә фәјдалидыр.

4. Јекун мөһәһиәсиндә тамашанын, дәмәк олар ки, бүтүн компонентләри үзәр суал-чәвәб апарылар. Актјор ојунуна, режиссор иһнә, үмумијәтлә, әдәби әсәрин сәһнә һәллинин мухтәлиф тәрәфләри аһд олан суаллар бу мөһәһиәсини мәркәзидә дурур.

Бу мөрһәләдә ән чох мөһәһиәдән истифадә олуру. Ләкин һәмни мөрһәләдә апарылән иһн мухтәлиф формалардә (диспут, шакирд мөәрузәси, муәһиәс едән иһкән мөктәбләрнин диалоғу вә с.) тәшкил етмәк дә мүмкүндүр. Бүтүн һәлләрдә муәллимдән хәјл зәһмәт вә хусуси һазырлғ тәләб олуру.

Азәрбајҗан дили дәрсләриндә шакирдләрнин мөстәғиллијини инкишаф етдирмәк тәчрүбәсиндән

Фәһрух АҒАСИЈЕВ

Бақыдакы 21 нөврәли мөктәбнин муәллими

Тә'лимдә узун илләр сүр'әт дәлиһчә гәчәб шакирдләрә чох биләк вермәјә чәлишәнар аз олмашылар. Ләкин сонралар бу, тәдричән шакирдләрнин әғли кәйфијәтләрнин инкишаф етдирмәк мејли илә әвәз олунмушдур. Инди бу мөсәлә пәдағоғи әләмдә күчләнмәкдә олан мејлин гануни нәтичәсидир.

5. Театр тамашасы үзәр апарылән иһнәләр шакирдләрнин иһнә јазысы илә јекун верууамалыдыр. Тамашанын мөктәбләрлә, бағшыладағы естетик тә'сир, оныларн әдәби әсәрин өзүнү вә сәһнә тәчәссүмүнү нәчә гәвәрәдлырә, гүһәтләндирдикләри иһнә јазыда хусуси әјдилмәлгә ашқара чыхыр.

Јазы үчүн пәнә һазырлаһык шакирдләрнин мөстәғил фикир сөјкәмләринә, ахтарышлар апармаларына иһкән јарадан суаллара дәһә чох јер верилмәлдир. Мөктәбләрлә мујәзјән тәчрүбә гәзәндилгәчә јазы үчүн мујәзјәнләширдән пәнәдикә суаллар дәһә дә доринләширилмәли, әһәтәли чәвәб тәләб етмәлдир.

Илк вәхәләр тәсвири характерли иһнә јазыларә (театр тамашасы илә әләғәдәр иһнә јазы киһи шәкилдә — тәсвири вә рәј — апарылар) кениш јер вермәк ләзәмдир. Һәлә кифәјәт гәдәр мә'лумат вә тәчрүбә гәзәнмајан мөктәбләрләр илк мөрһәләләрдә тәсвири характерли јазыларын иһрасына һәвәслә киршир вә иотичә сөһилдирлијини олар. Һәмни јазы үчүн мөзә муәјәзләндирәкән муәллим дигәтәли олмалыдыр; бу гәбилдән олан јазы үчүн илдәјини ачылмасында мүүһәм ролу олан һадисәнин шәрһи, баш гәһрәмәнин һөјәт илдәлинин ифәзи вә с. бағлы мөвзу вермәк дәһә фәјдалидыр.

Рәј вә тәсвири јазылар әрасында кенишләмәз сәддә јохдур; оныларн һәр иһкисидә тәсвири сөһијә дәшын парчалар олдуғу киһи, шәхси фикирләр, тәғиди муәһиәләр дә өз әксини тапыр. Ләкин биринчидә рәј, иһкнчидә иса тәсвири һиссә апарычыдыр.

Мә'лумдур ки, мөстәғиллик әғли кәйфијәтләр. Бу һәм дә ағылн дәриһлик, кенишлик, сүр'әтлilik, тәғидлик вә с. кәйфијәтләрн иһрасындә ән башлыча рол ојнашыдыр. Проф. Ә. Бәјрамов чох һағлы оларға «Шакирдләрә әғли кәйфијәтләрнин инкишаф хусусијәтләрн» әсәриндә ағылн мөстәғиллијини вә тәғидлијини

ни идрак фааллїјотинини эн јуксак нїтчаси hesab едир.

Шакирдләр верилан тапшырғы онларны өз гүвәләринә көрә јеринә јетирмәк бачарығы мүстәғиллик адалары. Шакирд өз бачарыға јиләләнмәккә ағы гарадан, писи јакшындан сөмјәди, мүғажис апармағы, тәһил етмәғи, нотицә чыхармағы өјәрәнир.

Сәһбәт ағылын кејфијјәтләрини инкишаф етдирмәкдән келәндә, истрә-истәмәз, проблемли тәлим јалә дүшүр. Совет педагог М. И. Махмутова көрә, шакирдләрдә мүстәғиллик јарадан эн јакшы васитәләрдән бири проблемли тәлимдир.

Проблемли тәлимдә мүаллим шакирдләрә билији назыр шәкилдә вермир. Онлары «диалектик чәтинликләрә» — андидијјотә үзләшдирир.

Совет педагоғлары, хуәсунә дә М. Н. Скаткин, М. И. Махмутов, И. Ј. Лернер, Л. В. Скубанович вә башгалары субүт етмишләр ки, шакирдләрини зейнини фааллашдырмағда эн јакшы васитә проблемли суал вә тапшырғыр.

Проблемли тәлим продуктив методлар группа андир. Бураја проблемли шәрһ, гисми ахтарычылығ вә тәдигатчылығ методлары дахилдир.

Проблемли тәлимдән истифада олунаркән нәзәрдә тутулур ки, һәр бир проблемли суал вә тапшырғы мөзунун мөзунундан вә өјрадиләмән мөгсәдиндән ирәли кәлсин.

Тәфәккүрү «һәркәтә кәтирән» суаллар о вахт фајдалы, сөмәрәли һесаб олунар ки, суал әгли һиссләрини аловуну бүрүнүб һейранлығ јаратсын, шакирдин дигтәтини өзүнә чәлб етсин. Гәдим јуван философлары Аристотел вә Платон, бәлкә дә, тәфәккүр просесиндә өз вәзијјәти сәздикләри үчүндүр ки, һейранлығ, тәчәчүбү фәлсафани әсәси һесаб етмишләр. Азарбәјҗанини халғ шағири В. Ванәбәздә өз фәлсафи шәрһәриндән бириндә («Һейрәт») «Һейрәт гуртарыбса, демәк, чәһандан — «Көзәллик көчүбдүр», һәбәриминз јох!» — дејир. Јахүд:

«Өләсм...

Көзәләрини гапамајын тез.

Бахын көзләримә!

Бәбәкләримдә,

бир һейрәт ишығы көрәчәксиниз.

— сөјләјир.

Көрүндүју кимнә, тәчәчүб, һейрәт, һейранлығ әгли һиссләрдир. Шүһна,

ниам дә бу чүр һиссләр сырасындадыр. Әкәр мүаллим проблемли ситуасијасы јарадаркән педагоғ-психоложи шәранти дүзүкн гижмәтлондирмирсә, истәдијни вәзијјәтини әкәси јараныр. Јә'ни шакирдә ниам әвәзинә, тапшырмадан, мосәлодән үз дөндәрмә шәранти јараныр. Шакирд бирдәфләк проблем суала лагејд галыр. Демәк, проблемли тәлимдә әгли һиссләрини (интелектуал һиссләрини) ролуну дүзүкн гижмәтлондирмәк чох вәчибдир.

Дејиләндәрә нумунә оларағ, IV синифдә Азарбәјҗан дилиндән «Сону чүт самитлә битән сөз көвләрини јазылмыш» мөвзусунда бир дәрәси кединиш нәзәр салағ.

Дилнимиздә сону чүт самитлә јазылан тәкчәвалы сөзләр о гәдәр дә чох дејил (фәни, хәт, һисс, энлд, һағ, һадд, тибб вә с.). Буниула бәлә һәмни сөзләрини јазылмышыни шакирдләр кифәјүт дәрәждә манисәсә өлбимләр. Олар ки, бу гәјданы соиракы синифләрдә тәкрәр-тәкрәр изаә етмәк, өјрәтмәк ләзим кәлир. Проблемли тәлимдән истифада етдигкә исә вәзијјәт тамәллидә башгалашыр.

Мән јени дәрәсә башларкән әввәлчә С. Вурғунун «Комсомол поемасын»дан ашағыдакы парчыни диктә едиб јаздырмырам:

Бир дә көрүрсән ки, ачылан солур,
Дүшүнән бир бейни бир торпағ олур,
Бир јандан бошальыр, бир јавдан

долур,
Спррини вермәјири сирдәш дүниә.

(Бу парча фәләфи фикирләр бахымындан ушағларын јашына мунасиб көрүнмәсә дә, мә'нәсыны баша салмағда чәтинлик чәкирмиш). Шакирдләрини дигтәтини ахырычә мисрадакы «сиррини» вә «сирдаш» сөзләрини јазылмышына јөнәлдирәм; буниун үчүн һәр ики сөзү јазы тахтагәсидә јаздырм, тәркибинә көрә тәһил етдирим. Ушағлар «сиррини» сөзүндә көкүн иши «р» илә, «сирдаш» сөзүндә исә бир «р» илә јазылдығыны мушаһидә едиб тәчәчүбләндирир. Беләликлә, проблемли ситуасија јараныр; гаршыја «Нә үчүн?» суалы чыхар.

Проблемли һалә етмәк үчүн шакирдләри ахтарычылыға истигәмәтлондирим. Онлар дүзүкн нотицә әлдә елә беләдиликләри әмин олудгдан соира гәјданы өзүн изаә етмәјә башлајырам...

Азарбәјҗан дилинин тәлимдә проблемли, јә'ни шакирдләри мүстә

ғил ахтарычылыға тәһрик едән тапшырғы-чалышмалардан истифада ишәкәплари даһа кешидр. Буналары ашағыдакы кимнә групплашдырмағ олар:

1) Јени билијни газанылмасинда тағи мүстәғиллик тәләб едән чалышматәпшырғылар.

2) Јеринә јетирилмәсәндә мүаллимни көмәклијинә етијағ дулуан чалышматәпшырғылар.

Бәлә чалышмалар IV—VIII синифләрдин дәрәкликләриндә аз дејил. Бир нәчә нумунәсә нәзәр салағ (IV синифни дәрәслијиндән).

Чалышма 23. Верилмиш гошә зәрфәндә јазылмыша ддр. оларныны сөчб јазың.

Шар-шәјр, шәјр-шә'р, әјд-әнд, муаллим-мәллим, сүбәј-сүбәј, замбил-зәбил, галә-галә, дәстүр-дәстүр, чыңал-чыңал...

Чалышма 24. Тәләффүзкә һансылар дүзүңдүр?

Анча[р]-анча[р], гуш[лар]-гуш[лар], сүр[рәп]-сүр[рәп], ләјнә[ләр], ләјнә[ләр], ләјнә[ләр]...

Чалышма 24. Верилмиш синоним зәрфәндә үгүн кәләрини әләвә едиб чүмләләрә јазың.

1. Гәдим ... өјгә галмағ истәди. 2. Бәһрам көзүнү әрвәдинә энләдә ... вә сәһбәтини дәрәклидрди. 3. Кулар ... јериндән галды. 4. Чыңалғи адам атраф бәјланарғ бәшгаларына нисбәтән ... кедиди. 5. Мурсан Сафәри ... өзүнү һадәсә јеринә јетирди. (Зәрфәләр: чәлд, дәрһәл, тәләсик, јејин, әлүстәр).

Синонимлијә анд бол-бол чалышмалар назырламағ олар. Бәлә чалышмалар шакирдләрини сөз етијағыны энкиләшдирмәк, сөздән мөгәмынә көрә истифада етмәк бачарығларын инкишаф етдирмәк бахымындан чох әһәмијјәтли вә вәчибдир. Работили нитт үзә апарылан ишләрини мувәфәғијјәт бундан чох асылдыр.

VII синифдә чүмләнни кичинчә дәрәчәли үзәләриндән «Тамамлығ» мөвзусуна анд дәрәчә проблемли чалышмалардан нәчә истифада етмәјин әлвәришлин олдуғуна нәзәр јетирәк;

Ашағыдакы чүмләлери шакирдләр синтактик тәһилә едилрләр; баш вә кичинчә дәрәчәли үзәлери мувәјјонләшдирир; хуәсунәтләрини ајдынлашдырлар.

1. Учәбојлу кәч устәја јакынлашды. 2. Уста Рамазан шидәтәли кулаји унутмушду. 3. О, достуна мейрибәлан ишләлә бахды.

Сонра шакирдләри ашағыдакы чалышма үзәриндә ишләдирәм (индуктив јолла).

Чалышма. Верилмиш чүмләләрдә суалларын әвәзинә ләзим олан сөзләри јазын вә һансы нитт һиссәси илә ифада олудуғуну сөјләјин.

1. Вағиф (һәји?) (ким?) кәндәди. 2. Мәви көзү Хәзәр (һодд?) ојанмышды. 3. (һодд?) Марағлы әһваллар јазылмышдыр. 4. Бу кулардә (ким?) көзәл (һәлери илә?) тез-тез чығарлајыр. 5. Мүаллим (кимләр илә?) (һә барәлә?) сәһбәт апарды.

Ушағлар кичинчә дәрәчәли үзәләр һағданы ашағи синифләрдә алығлары билкиләрә әсәсин, чалышманы мүстәғил јеринә јетирилрләр. Дәрә ашағыдакы суаллар әсәсиндә давам етдирилр:

1) Чалышмада верилан суаллар исмин һансы һалларына андир?

2) Суалларын әвәзиндә шидәтәлијини сөзләр һансы нитт һиссәсиндәндир?

3) Һәмни сөзләри, чүмлә үзү кимнә, мүбтәдә һесаб етмәк олармы? Әкәр олмәзса, но үчүн?

4) Һәмни сөзләр кичинчә дәрәчәли үзәләрдин һансына үгүн кәлир?

5) Иинд дејә биләрсинизми тамамлығ һәјә дејилр?

Беләликлә, шакирдләр нотицә чыхарарағ, тамамлығын тәрифини сөјләјилрләр.

II груп чалышмаларын бир гисминдә мүаллим шакирдләри проблемни һәллини истигәмәтлондирмәк зәрурәтини әсәсләнир. Мәсәлән, VII синифдә сөзләр арасында әләғәләрини јарамасыны изаә етмәк үчүн бәлә бир чалышмадан истифада едирәм: Истанбил бир исмя (дурна, чәрәк, ламбағ вә с.) һалландырын вә чүмләләрдә ишләдәб јазың.

Јазырлар. Сонра шакирдләрдән тәләб едирәм ки, һалландығларын сөзләрдәки грамматик шәкилчәлери позсулар (үстүндән хәт чәкәсилрләр). Тәләб јеринә јетирилр. Һәмни чүмләләр охунаркән, биринчә чүмлә истәсна едилмәклә, дикариндә сүни сөзләри чүмләдәки әләғәси (үзләшма, һадә) поздулур. Јердә гәлән һаллардә үзләшма әләғәси поздулур. Әкәр јиләк вә тә'сирлик һаллардә гејримүвәјјонликлә әләғәдәр әләғә позлу-мурса, сәбәбин шакирдләрини өзәлринә изаә етдирим. Дикәр конкрет фактлар үзәриндә дә тәһил апарылдығдан сонра нотицә чыхарылар ки, шәкилчәләр чүмләләрдә сөзләр ара-

сында алага жаратмага хидмат көстөрүр...

И група анд эле чалышмалар да вар ки, шакирдлар проблемни холдону чабл етмак учун оларга дарсликди муайин жердери кестарип окутмаг талоб олдурур. Бу жолга олар «сирлар» көрунү мөсаланин холдону ахтарыша истигаметлолдириллр. Мөсалани, гаршыа бела бир проблем суал гоюлуру: мөним атам, сенин китабы оңуру, оңуру китабы бирлашкеларинда нал ва мөнесубижет шөкдилларини бир-бириндан фьргьландирмак учун налорни билмак лазымдыр? Бу проблем суалын чавабы V сирин «Азорбайчан

дилки» дарслигини 44-чү сөһифөсиндаки биринчи абзацда өз аксини тапмышдыр.

Жаху чумло дахилиндеки бу ва ја дикор исени гејри-мујөзлөнки билдири төсирлик налда, жоха адлмг налда шиллолдини мујөзлөшдирмак учун шакирдан дигтэтин дарслигини 55-чи сөһифөсиндеки мувафиг материала чабл етмак мүмкүндүр.

Тачрүбө кестарип ки, шакирдлори проблемди чалышмалар узориндо шлотдикка оларын тэлимэ марага күчлөндүр, алынн потчалор дага жүксөк ва севиндиричи олур.

Табели мүрөккөб чүмлөлөрин синтактик тәһлилине даир

Һусейн ЈУНУСОВ

Бакыдакы 116 неврало орта мәктәбин мүәллими

Азорбайчан дилки програмияда мүрөккөб чүмлөнин тардасина кениш јер эдилер. Табели мүрөккөб чүмлада будаг чүмлөни новлоринго баш мујөзлөшдираркин баш чүмлада будаг чүмлөни изаб едон авозликлар, хуссон кшәр авозликлариндо дигет јетирмак лазим килер. Мөсалани: «нале дунјада эле бир гуваз јарамалыш» кшәриндин бирчө сөниң бела керн гайтармага гадир олсун». (Г. Хәлилов.) Бурада баш чүмлададо («нале дунјада эле бир гуваз јарамалышдыр») эле тәјринини изаба еткыны вар. Јәкин динилорго баш чүмлададо «насы гуваз» едон сөһбат кетмас ејдин олмур. Фөвзелелер конкрет бир мәно ифадо етмөдикларин кими, баш чүмлададо эле ишәрә авозлиги да мујөзип бир конкрет мәно билдирмөдигиндон будаг чүмла баш чүмлададоки гуваз мутбададо сымы изаб едир. Демек, о тәјин будаг чүмлолар. Эжаз бутөлүкдө һамки чүмларин сәлалашдырсон, онда будаг чүмла сәла чүмлөни фејли сифөт төринби ила ифадо олунуш тәјини ролюнда чыкыш едор: «нале дунјада кечон күрдон бирчө сөниң бела керн гайтармага гаудр олан бир гуваз јарамалышдыр». Төкчө бу тәһлил нуменуос осесинда шакирдлоро баш сәлларн ки, баш чүмлададо будаг чүмлөнин изаб етдиги сөз (авозлик) һансы чүмла үзү өзиферинда чыкыш едырсө, будаг чүмлөнин изаб һәмки үзүни ады ила изаб еткыш чүмларини тәһлилу узоринда ахтарышчылыб чөб едир ва озларини мустөгил котиывчор чыхармаларина истигамет верирлар:

3) Ела бир чәраг сонурда ки, онун нуру өз авалын үчүн һеч да күн шыкындын өз зорун дејилди». (М. Чөлөл.)

4) «Һөјәда эле инсонлар вар ки, онларын дахилн төмиз ва зекин олдулары эле биринчи көрүшдө өзүнү бурзу верир». (Г. Хәлилов.)

5) «Һисни санн јаранмад өвлөри да вар ки, өзүни адына јаранмад фәһретларн, Барканд данышмасы, узунчулугу ила кенин өз хөстөлөрини утандырыр, һәмчинни башгаларыны да көнүну тохурулар». (Г. Хәлилов.)

6) Тәбигиатна көрә мөзәли бир киши олан Расулгов бу көрдори аһвалатин өзүнү эле ширин данышдырды ки, хөстөлөрлө бирчө өзү де мулурду». (Г. Хәлилов.)

Нативчөдо мујөзлөшдирлик ки, 1-чи ва 6-чы мксаллардыки эле ишәрә авозлиги торзи-һәрәкет зәрфили вазифөсинда чыкыш етдиги үчүн, будаг чүмларо торзи-һәрәкет будаг чүмлолардыр. 3-ва 4-чү мксаллардыки баш чүмлада өјин ишәрә авозлиги тәјин ролюнда чыкыш етдигиндон будаг чүмларо да һәмки сөз (эле ишәрә авозлигини) изаб едир ва буна көрә будаг чүмларо тәјин будаг чүмләс һесәб олунур. 2, 3-чи мксалларда бир нег голуб кими (будаг чүмлөнин голуб кими) баш өзүнү косторан сөзләр (өлпәс, өвләрни) баш чүмлөнин мутбадасы ролюнда чыкыш едорак будаг чүмла тарфөиндан изаб олунур; демек, будаг чүмларо мутбада будаг чүмларојин олур.

Тәјин өз зәрфини будаг чүмлөли табели мүрөккөб чүмлөларини тәһлилу узоринда хусси опарәг дөјимәг ләһин көлөр. Бунылары шакирдлөр фьргьландирмакдө четилики чәрилар. Билдиримис кими, тәјин мутбадае (ва јә исимла ифадо олунан һәр һансы бир чүмла

үзүнө) анд олуб, онун невлөлинин билдирәк, не чәл! на чүр! суалариндан биринчө вәаб олур. Торзи-һәрәкет зәрфини исә һәрәкети (фејли ифадо олунан хөбөрин) невлөлинин билдирәб ил чәл! на чүр! суалариндан биринчө вәаб олур. Бир инчә сәллариндан биринчө вәаб олур ки, икөр тәјин сәдә чүмла дахилинде бир үзү (исимла ифадо олунан һәр һансы бир үзү) тәјин едырсө, тәјин будаг чүмлөс бутөлүкдәк баш чүмлөнин исимла ифадо олунан һәр һансы бир үзүни тәјин едир. Торзи-һәрәкет будаг чүмлөс исә бутөлүкдәк баш чүмлөнин изаба еткыны олан фејли хөбөрин изаб едир. Бүтүн бүтүнлөни дари олунмасына һәм олмада ашегидики нуменулардан дидактик материал кими истифадо едирлар.

1) Хөссилни эле бир нөгәсидәр ки, инсенин өглияни хидөләшдирәр, үрөјини исә бошладар. (Г. Хәлилов.) 2) Чүнин һөјәда эле бир едам тәлмәк олмәк ки, бир инчә баша јетмак келмәсин. (Г. Хәлилов.) 3) Демир-ортуј јашил ронки бөлөвә електрик лампасы чәрәјинин үстүн эле гојулмушдур ки, ишәрә баша хөстәлорин көзүнә дүшмәсин. (Г. Хәлилов.) 4) Бөзим эле фьлософияны мөзәр ки, мүсәлман гәрдашлар үчүн ки ағламак исторлар. (М. Чөлөл.) 5) Шәр бөзән мутләбәле эле мушурду ки, вәхтин неча келдигиндә хөбрисс олурду. (М. Чөлөл.)

Тәһлил осесиндә мујөзлөшдирлик ки, 1-чи чүмлада эле ишәрә авозлиги баш чүмлөнин исми хөбөрини, 2, 4-чү чүмларода да мутбаданы тәјин етдигиндан будаг чүмларо да тәјин будаг чүмлолардыр. Ләкин 3, 5-чи чүмларојини эле ишәрә авозлиги баш чүмлөнин фејли хөбөрини јетдирмәдир; чиринду) изаб едир торзи-һәрәкет зәрфини јетдирә ишәлидиги үчүн будаг чүмларо да торзи-

һәрәктә будаг чүмларојини һесәб олунур. Бундан сонра умуми котиывчи шакирдларини нәзоринө чәдирәр.

—Оқар эле, бела ва с. сәллары баш чүмлада исимла ифадо олунан һәр һансы бир үзә андырсон ва будаг чүмла һәмни сәллары изаб едырсон, онда будаг чүмларо тәјин будаг чүмлөс олур. Јәк, икөр јәкин сәллары баш чүмлада фејли хөбөрилә башладырса, ва будаг чүмла һәмни сәллары (эле, бела ва с.) изаб едырсон, онда будаг чүмларо торзи-һәрәктә будаг чүмлөс һесәб олунмалыдыр.

Дилемма эле формал чөһөтдән јузәривдә кестарилн эле табели мүрөккөб чүмлөләр дө вар ки, олар на тәјин, на да табар будаг чүмлөли конструктивлардыр. Орта мөктәбдә бела чүмлөлори тәһлилу чабл етмак мөгәсәдә јүзүн дөјин (программи тәһлилары ила сәллашмәк) Комитет нуменуларо дөгәт јетирә.

1) «Зәрникәр ханым эле биринди ки, кәј чәк өлөјодө Шәрәр јерә дүшүб». (И. Ш. М. Х. л. и.) 2) Гој һамы эле билсин ки, биз да очага көрәк асмышыг, чәј дөләмәшики. (И. Ш. М. Х. л. и.) 3) Аллаһера эле вәлирдн ки, Мәләк онун кәлди. (И. Ш. М. Х. л. и.) 4) Ола эле көвди ки, үзүнә зилләннән кәләр нәз ким ону јандырыр гәрсади. (И. Ш. М. Х. л. и.)

Бу табели мүрөккөб чүмлөлорни баш чүмлөлариндә киширәк едан эле ишәрә авозлиги әривдәдә ил чәл! на чүр! суалариндан биринчө вәаб, фејли хөбөрилә билдикдә (эле билдикдә, эле кәлдири ва с.) бир нег бир-өлөсү тәшкин едорак ил ва јә нојит суаллариндан бирини (баш чүмлада) тәләб едир. Буна көрә да кесторларин нуменуларин авозликларо (1-ва 2-чи чүмлөләр) тәһлилгә, сонраһарик исә мутбада будаг чүмлөли табели мүрөккөб чүмларода.

Н. Нериманов маарифчи—педагожи идејаларынын изаһына даир

Ишһала ГУРБАНОВ

Имшлал рајону, шаһар I неврало орта мәктәбин мүәллими, баш мүәллим

Орта мәктәбин азәбидјат програмияда реалнст эдәбидјатымызын эл исте дадыл давамчылариыдан олан Н. Нериманову һөјәти, јарадычылыгы ва «Байдарыш ва Сонә» әсәрини әјрадиләмосинә 6 сәат вәхт әривмәшдыр.

Мән јазычынни һөјәт ва јарадычылыгы һатгында мәлуғат верәрәк онун маарифчи-педагожи фәалјөјитинә дә тохунулар. Гејд едирәк ки, Н. Нериманов дөврүнүн габәтчыл маарифчәрәарлариндан бири олмушдур. О, халтын доғма дилдә төһсәл алмасыны, мәктәблорини ачылымысыны, ән вәчиб мәсәлә кими ирәли сурурду. Ве-

јүк идејалар чәрчысы олан Нериманов голәмә адыгы бәдин әсәрләрә бу мәсәлөлоро кениш јер веришдыр. Н. Нериманову јарадычылыгында ва онун маарифчи-деюктор кимјә јетишмесиндә төһсәл адыгы Зағифәзизја Гори мүәллимлар семинаријасыны бөјүк ролу олмушдур.

О, 1890-чы илдә Гори мүәллимлар семинаријасыны битирип мүәллимләји башлардыгы илк күндән халгынын һөзәртәни сөһтәкәр мүшәһидлорни ила јәртәни сөһтәкәр мүшәһидлорни ила јәртәнидән әривмәшн, топладдыгы занкыни материаллар осесиндә јазмаға башладыгы «Надәниг» драмына

шаири С. Вургуни «26-лар» поемасы мұалымдаримизге даға ээкинч материал берир. Салжан районундагы Хыдырлы кэнд орта мөктәбин мұалымы Билал Нәсөнов шакирдлерин бејналмиләт тәрбијәсиндә «26-лар» поемасын тәрбијәви маһијәтиндә даға кеңиш истифадә едир.

Билал мұалымин 26 Бақы комиссарын милян тәркиби һаггында вердийи ма'лумат да бејналмиләлчилик тәрбијәси бахмыннан дақ әһәмийәтледир. Шакирдләр дәрк едирләр ки, бејналмиләл тәркиби малик олан шанлы 26 Бақы комиссарыны валид мәсәд, гајә идеал гардашлары етмишдир.

Билал мұалымин дәрс дејири 8 — 10-чу синиф шакирдлеринин «А. С. Пушкин вә Азербәјчан», «М. Ф. Ахундов вә Пушкин», «С. Вургун ше'рлериндә халглар достлуғуну тәрәнләтмү», «М. Раһимин «Ленинград көјәриндә» поемасында халглар достлуғу вә с. мөвзуларда јаздығлары ишларларда бејналмиләлчилик, халглар достлуғу, социалист бејналмиләлчилиғи вә бунун әһәмийәти дәүкәш шәрһ едирлер. Јардымлы районундагы Хорону кәнд орта мөктәбин мұалымы Мейман Нәзәров VII синифдә С. Рүстәмни «Гафурун үрәји» әсәрини тәдريس едәркөн Вәтән, халғ, авдылғи урунда мұбаризә, гәләбәјә инам, социалист бејналмиләлчилиғи, мұхтәлиф милләтләрин достлуғу вә гардашлығы, фашизм нифрәт вә с. мәсәләләри өн планда чөкир.

Мұалым Гафурун гәһрәманлығыдан һүмүмә көтүрән өз бејналмиләлчилик борчуну шәрәфлә јерина јетирән Ағдам районуну Маһрызлы кәнд

диндә доғулуб боја-баша чатан Раһиб Мәммәдову мардлығиндан данышыр, гејд едир ки, Раһиб Күрчүстанда һәр би хидмәтлә өдәркөн Чаладийи кәндин сел өз алына алыр. Раһиб сүрүчү механик олдуғу транспортјорла 4 дағә һадисә јериндән 28 нәфәр јашлы, чаван вә ушағы батмағдан хилас едир. Сонучу дағә јорулуб эләән дүшсә дә фикрлөшмәдән јенидан машыны сујун ахарына доғру јөнәлдир. Лакин күчләнән сел она һүчүн едир. Сел транспортјору күчү зәрбә илә көрүчүн дајағна чырпыр. Кәнд адамларыны хилас етмәк үчүн өз һәјәтаны төһләүсәдә гојан Раһиб оналары голлары устәдә көзләрини әбеди јумур. Раһиб гәһрәманлығыла һәлак олду. Мұалым көстәрдн ки, һәмјерлимизин бејналмиләлчилик дүғәғлары онун бу чүр чәсарәтли адым атмасына сәбәб олду. О, эсл ма'надә вәтән-пәрвәр, бејналмиләлчи вә мұбаризә ки ми һәлак олду. Халғмыз, еләчә дә күрүч халғы онун адыны әбәдләшдирдн. Раһиб һәлак олдуғу кәндә һејкәл гојулду, доғулдуғу Маһрызлы кәндидәки орта мөктәб инди онун адыны дашыыр. Раһиб көстәрдији икәндијә көрә өлүмүндән сонра «Дөјүш хидмәтине көрә» медалы илә тәһтиф олунду.

Мұалымин әсәрини тәһлилинә бу сөзләрлә битирмәси, марағы фактларла эләгәндирмәси шакирдлерини ма'әнви дүңјасына даға күчлү тә'сир көстәрди.

Мөктәбдиләрә пролетар бејналмиләлчилиғи, халглар арасында достлуғу вә гардашлыг һиссләрини ашыламағ һәр бир мөктәбин, аилә вә ичтимәијәтин күндәлик ишидир.

сирли васитәдир. Олур ки, мөктәб ислаһатында да әдәбијат тәдريس сәмәриллицинин артырылмасы зәрури сәјләмишдыр. Әдәби-бәди тәһсил вәзифәләрини һәлиндә факултатив мәшғәлә мұһүм әһәмийәт кәсб едир.

Мөктәб ислаһатынын әсәс истиғәләтиндә да әдәбијат тәдريس сәмәриллицинин артырылмасы зәрури сәјләмишдыр. Әдәби-бәди тәһсил вәзифәләрини һәлиндә факултатив мәшғәлә мұһүм әһәмийәт кәсб едир. Мөктәб ислаһатынын әсәс истиғәләтиндә факултатив курслара тәдريس планында кеңиш јер верилмәси, мәшғәләләрдә шакирдларын пәшәјәләтүмүнүн даға сәмәрилли тоқшилине наил олмағ вәзифәси ирәли сүрүлүмүшдүр. Факултатив мәшғәләләр шакирддин арузу вә марағыны нәзәрә аларак онун кәләчәк һөјәтә һазырланмасыны тәһсин едир. Лакин тәәсүрәлә гејд етмәлијик ки, факултатив мәшғәләләр бүтүн мөктәбләрдә јүксәк сәвијәдә тәшкил олунмур. Бәзи тәдريس оцағларинда факултатив үчүн азырлым сәатлардан мұалымларин дәрс јүкү-үни тәңзимләмәк васитәси ки ми истиғәд едилди. Факултатив мәшғәләләрин сәмәрилли вә мағсадләнлү тоқшилинә әнқәл тәрәдди мүһүм амилләрден бири мувафиг елим-методик әдәбијатны јохлуғудур. Бу сәһәдә тәһлим Азәрбәјжан дилиндә олан мөктәбларин програм вә методик вәсәнтләрә еһтијачы вардыр. Мән бир нечә илдир ки, орта мөктәблә факултатив курс алырмыр. Курслары әзүмүн тәртиб етдийи вә район ХМШ методкабинети тәрәфиндән тәсдиғ олунмуш программалар әсасында апырмыр. Һәмин курс програмлариндан бири әдәбијатны иңчәсәнтлә эләгәли өјрәдilmәси проблеминә һәср олунмушдур.

Програм VIII, IX вә X синифләри эһәтә етмәклә, иңчәсәнтин нөвләрини гаршылығлы эләгәси барәдә биллик вермәк, бачарығ ашыламағ сәһәдинә хидмәт едир. Бурада сәнткарны һөјәтанын, јардычылығынын иңчәсәнт сәһәләри илә эләгәли өјрәдilmәси мотивләри нәзәрдә тутулмушдур. Гејд едим ки, тәкмилләшдиримиз әдәбијат программаларында сөз сәнтинин мусиги илә эләгәли тәдريس хуәсуи тәләб ки ми ифадә едилмишдир. Лакин бәди әдәбијатны кино, опера, оперетта јардычылығы тәсвири иңчәсәнт вә һејкәлтәрәшылғыла бағлылыр, бу сәнт нөвләринә тә'сир илә эләгәләр ма'лумат верилмәси, шакирдларда иңчәсәнтни дикар нөвләри барәдә әдәбијатла эләгәли шөкилдә тәсәвүр јардычылығы мәсәләләри нәзәрдән гачырылмишдыр.

Әдәбијатны иңчәсәнтни дикар нөвләри илә эләгәли өјрәдilmәси бир тә-

рәфдан програм материалларынн бәди-әстетик дәјиринин дәриндән маһимсәдилмәси мұсәб тә сир кәстәрәси, икинчи бир тәрәфдән иңчәсәнтин азы-азы сәһәләри үзәр бәлик газанылмасы илә нәтичәләнур.

В. Аудерекини гејд етдийи ки ми, әдәбијатла иңчәсәнтни гаршылығлы эләгәси әдәбијат мәшғәләсинин тәһлими вә тәрбијәдечи имкәнларынн эәнкиләшдирлән... иңчәсәнт вә керчәклик, чәмијјәтин иңкишафында иңчәсәнтни әһәмийәти һаггында тәсәвүрләрин дәринләшдирлән. (В. Аудерек, Мекпәрдемәтне сызга литературы и искусство. «Народное образование», № 3, 1984, сәһ. 38).

Әдәбијатны иңчәсәнт нөвләри илә эләгәли өјрәдilmәсини өн оптимал вә ефектлик имкәнларын мөктәб әдәбијат тарихи курсуну тәдريس процесиндә даға кеңиш вә чоқшахледир.

Вә јазыда биз конкрет оларак совет әдәбијатнын иңчәсәнтни дикар нөвләри илә эләгәли өјрәдilmәси тәчрүбәсиндән сәһбәт ачмағы гаршыја мәсәд гојмушуг.

Совет әдәбијатнын иңчәсәнтни дикар нөвләри илә эләгәли тәдريسини өзүнмәхәсус характер хуәсијјәтләри вардыр: а) совет әдәбијаты јаранма тарихи бахмыннан шакирдләрә замачна даға јәхәндыр, б) совет әдәбијатнын бу дөврүнүн иңчәсәнт нөвләри илә эләгәләндиримиз процес јенидир, бу процес һаггында тәкдирләр күтләви информәсија вә тәблиғат вәсәнтләри системинин хәтти илә ма'лумат газанырлар, в) совет әдәбијаты теле вә бәди филмләр үчүн мәһбәдир; бу әсәрләр телетеатр вә драм театрларынын репертуарында хуәсуи јер тутур.

Совет әдәбијатнын дикар иңчәсәнт нөвләри илә эләгәсинин бир сәпәсифат чәһәти дә вардыр: бәдилик ки, классик әдәбијатнын иңчәсәнт керкәмлн умјәндәләринин һәјәти, дәвру, мүһимити вә ирән муясир сәнткарларымызнын јардычылығында мујәјјән јер тутур. Натичәдә бир тәрәфдән классик ирәс үзәр газанылмыш биллкләр тәкар етдирилиб эәнкиләшдирилди, икинчи бир тәрәфдән бир нөв фәндәхилә эләгә имканы бу вә ја дикар дәрәчәдә реаллыр.

Сәмәд Вургу јардычылығы орта мөктәб әдәбијат курсунда хуәсуи јер тутур. IV—VII, X синифләр дә билкәлдә көтүрүлдидә шаири ирсини тәд-

Шакирдлерин әдәби-бәди зөвгүнүн иңкишаф етдирилмәсиндә факултатив мәшғәләләрин ролу

Фарһад ХУБАНОВ

Күрчүстан ССР-ин Сагаречо районунады Ләмбәли кәнд орта мөктәбинин мұалымы, методист мұалым

Сов.ИКП XXVII гурултайынын совет мөктәбин гаршысында доғуду вәзифәләрин јеринә јетирилмәси тәһлим тәрбијә процесин кејфијјәтинин јүксәдилмәсини, тәһлим методларынн даға дә тәкмилләшдирилмәсини, ша-

кирдларын шәхсән марағ вә мејлнин, биллик вә бачарығларынын иңкишаф етдирән форма вә васитәләр арышдырылмасыны зәруриләшдирди.

Кәңч исләни бәди тәһсил вә әстетик тәрбијәсиндә әдәбијат эи тә-

Қулаз ИМАНОВА

Бақыдақы 36 нөмрәли мәктәби мүәллими

рисиңә хәлји вахт верилмишдир. Х синифдә көркәмли сәнеткарын һојат вә жарядчылығы үзрә газаналмыш биллик вә мо'луматлар үмумиәшадирлиб дәриләшдирлир. Сәмәд Вурғун районлар, кәндләр сәфәрләри илә бағлы чохлу рәвәјәтләр жаранмыш, онун сәмиәјјәти, алаңачылығы, мейрибәнагы вә гајрыкешлији, һуманизм вә бејнамиләләчлији һағында чохлу хәтирәләр жаранмышлар. Буларын бөјүк бир гисми топланмыш, китаблар шәклиндә нәшр олунмушлар. Бүтүн буларла Јанашы, Хәлт шаһрини образ тарихи-бади әстетикә ишләләрә һәкајәләр (С. Раһман, «Олаң өчү» (поема вә драм) Һ. Арһф, «Јолдә» поемасы вә ејни ады һәс) жарядчымышлар. Сәмәд Вурғун шәхәсәјјәти, Сәмәд Вурғун бөјүкүчү, Сәмәд Вурғун дүһасы бардә чеч-нечә ишәр жазылмышлар. Беләликлә, шаһрин иңчәсәнәт (бади әдәбијјәтлә) бағлылығынын бир тәрәфи ајданлашыр. Сәмәд Вурғун лирикасы, хәлги, бөшәри поезија хәзинәсини тәјмәтләп һүмунәләри толтурушду. Бу әсәрләр өз лиризми, иостик зәнкәлији, мусигилији илә диггәти чәлб едир. Бу күн сәнеткарын ирсинин бир гисми ашығларын репертурында кенш йер тутмағадыр. Буунула Јанашы, шаһрин әсәрләри чеч-нечә бәстәкар үчүн маһны мәтнина чәврилмишдир.

«Сәмәд Вурғун вә иңчәсәнәт» мөвзусунда мошғәлә заманы һәмни маһнылардан бирини, лент жазысыны сәсләндир, јухарыда гејд олунан әсәрләр бардә үмуми мо'лумат верирәм.

Мүһазирәдә һәмчинин Сәмәд Вурғуну һејкәли, мухтәлиф үнванларда учалдылан абидләри һағында данышыр; булардан бири — Сәмәд Вурғуну бағымдақы һејкәли мүәллифи, тарихи, композисијасы бардә шакирдләр сәһбәт ачырам.

Бөјүк шаһрин жарядчылығы кино-сәнәти илә дә сых әләғәдардыр. Кино һазырда иңчәсәнәтин чох күтләви вә спесифик формасына чәврилмишдир. О, мөвчуд бади әсәр асысында жарядчыла, демәли, сәнәт һүмунәсини јени синкретик варианты мејдана чыхар.

Бу мо'нада Сәмәд Вурғун жарядчылығынын кино илә бағлылығынын шакирдләрә өјрәдләнмәсә мүнүм тә'лим әһәмијјәти көсб едир. С. Вурғун ирсини кино илә әләғәсә онун бу сәнәт нөвүлүн бади-әстетик тәләбләринә чәвә вермәсини тарихи-әдәби тәсдиғи кими тәјмәтләндирилмишдир.

«Једди оғур истәрәм» бади филми С. Вурғун ирсини кино илә әләғәсини јүксәк зирвәс һесаб едилә биләр. Бу филм 15 идир ки, бөјүк мәнәббәтлә гаршыланмағда, кенш тамашачы күтләсини диггәтини чәлб етмәкәдир. Һәр ики әсәриң—«Комсомол поемасы» илә бади филмин жанр хүсусијәтләрини мүғәјисә јолу илә ачылмасына (шакирдләрин фәаллығы тә'лим олунмағла), чалышырам; бади филмин жарядчылығанда коллектив иштирак едир: сәнасетир, режиссор, оператор, рәссам, бәстәкар, актјор ансамблы...

Буларын һәр бири әдәби әсәрдә сөзлә ифадә олунан мотив вә мо'наны, идејяны әјяниләшдир; бади әсәрдә аңағ тасәввүр олунан, тәхәјјүлдә жарядылан мүнәти—шәраити—һојат ләһһәләрини тамашачынын көзләри гаршысында чәяландырыр: идеја-фикир актјорларын — гәһрәманларын фәалијјәти, иттиг вәситәсидә чәтдырылар.

Беләликлә, бади сәнеткарын һојат вә жарядчылығына даир билликләрин иңчәсәнәти дикәр нөвләри илә әләғәләндирилмәсә натәһәсидә шакирдләрә ајдын олур ки, шаһрин зәнкәни, чох-чәһәтлн һојат јолу вә жарядчылығы илә бағлы чеч-нечә хәтирәләр жазылмыш, онун өмәк образы тәсвири-тәт-биғи сәнәт үчүн мөвзүјә чәврилмиш, шаһрин лирикасы мусигидә өз парлаг әксини тапмыш, поема вә драмлары театр, телетамашалар, бади филмләр үчүн зәнкәни мәнбә олмушдур.

Нәтичә оларағ демәлијјәт ки, әдәбијјәтин иңчәсәнәтин дикәр нөвләри илә әләғәли өјрәдилмәсә проблемә үзрә факултәти мошғәләләрин апарылмасы шакирдләрин әдәби-бади зөғүчүн аһәнақар иңкишафна фәјдалә тә'сир кәстәрир, оларын иңчәсәнәт тәәјүлүлү пешәләр һағында тәсәввүрләри кенишленир, бу сәнәт сәһләринә мејл вә марәғлары күчләнир.

Азәрбајҗан дилинин тә'лими системиндә ишша жазылар үзрә апарылан ишләрин практик әһәмијјәти бөјүкдүр. Тәсәдүфиң дејил ки, үмумтәһсил мәктәбләринин V—IX синифләри үчүн Азәрбајҗан дили програмында дәрс саатларынын тәхминән дәрәдә бири рабитәли иттиг иңкишафна ајрымдылар.

Мүәллим рабитәли итг үзрә ишләрин системинә дәриндән бәләд олмадан, онун апарылмасы методикасына ләзәми сәвнәјјәдә јетләнәз билмәз. Тәәсүфф ки, Азәрбајҗан дилинин тә'лими методикасында бу проблем индијәк өз елми һәллин тапмамышдыр. Буна бахмајарағ, бир сыра мүәллимләримиз жарядчы фәалијјәт кәстәрмәкә диггәтләјяғ тәүрүбләр әлдә едиләр. Мән бурада IV—VIII синифләрдә әхлағи-етик мөвзуларда ишшәларын апарылмасы илә әләғәдар өз тәүрүбмәдән сәһбәт ачмағы нәзәрдә тутмушам.

Һәр шәјдән әввәл, белә бир чәһәти гејд едим ки, шакирдләр әхлағи-етик мөзәуну мәтнәрлә (чалышы мәтнәләри кими) дәриләкдәрлә дә гаршылашылар. Вәтәнә, партијаға, ајаға, әмәкни һиссанә, јолдашылыға вә достлуға, о чүмләдән мөдәни дәвраһанша, бејнамиләләчлиғи вә с. даир белә мәтнәрләр әхлағи-етик аңлајышлар үзрә шакирдләрин сөз елтијјәтинә зәнкәләшдирмәкдә мүнүм рол ојнајыр.

Тәүрүбә кәстәрир ки, Азәрбајҗан дилиндән чалышы мәтиләри ичәрсиндә тәрбијәдичи характерли оланлар IV синифн дәриләлиңдә даһа чохлур. 21, 42, 85, 119, 153, 180, 183, 192, 195, 205, 209, 210, 216, 225 вә с. чалышмалары буна һүмунә кәстәрмәк олар.

Јер кәлишкән гејд едим ки, IV синифдән башлајарағ, һәмни типли чалышы мәтиләрини сәзә кетдикчә артамалдыр. Һазырқы сәвнәјјәдә исе әксинәдир. Бу исе мүәллимин ишини чәтниләшдирир.

Методик әдәбијјатда IV синифдә шакирдләрин шәхәс һојат тәүрүбуси илә әләғәдар мүнәхима элементли кичик бир ишша жаздырылмасы тәкләф олунур.

Бу мәсәләдә ашағыдақы мөвзулардан бир-икиси тәвсифә едиләр:

«Мәним ана дилим», «Ана дилимлә јанашы Ленин дилин дә өјрәнирәм», «Бу дәриләк мәнә ана дилин сәвмијә ичә өјрәтәдик», «Ана дилинә аңд бу дәриләкдән нәләри өјрәдирим?»

Мән IV синифдә һәр ил «Мәним ана дилим», «Мән бу дәриләкдән нәләри өјрәдирим?» мөвзуларында өјрәдикә ев ишшасы апарырам (илин сонунда).

«Мәним ана дилим» мөвзусунда ишша јидифаи һазырлығдан башлајарағ, Чалышырам ки, шакирдләр данышы-даныша, бир-биринин сөјләмәләринә дурағ аса-аса мөвзуну дәриндән гәләр етсинләр, жазыла ишша үчүн материал топласынлар. Бу мәсәләдә апардығым мүнәхима дә шакирдләрә чох шәј өјрәдир.

М. — Ушағлар, Азәрбајҗан дилинә биз нә үчүн ана дилимиз дејирик?

Ш. — Бу дилә биз она көрә ана дилимиз дејирик ки, көрә икән илк дәфә иршин лајланы аңамыздан бу дилдә ешитмишкн, бу дилдә данышмағы өјрәнмишкн, Азәрбајҗан дили биз азәрбајҗанлыларын доғма дилидир.

М. — Һәм дә дилимиз зәнкәни дилдир. Илди дејир көрәк дилимизнин көзәләлијјәти на вахт даһа чох һисс едирсиниз? Сәһләнә ачы, кобуд данышы-ланда, јохса...?

Ш. — Әлбәттә ки, зәриф, һөрмәтлә данышсанда.

М. — Көрүрсүнүзмү, динләрән данышсанда иршин сөз хош рафтәр, гајры һисс едәндә һәмни адамдын иршин сөзүнә, демәли, дилинә көрә сәвир-сән.

Аталар көвәл дејиб ки, «Иршин дил иланә јувасындан чыхардыр». Бәс илди сиз бир-биринизлә кобуд данышсаныз натәһис нечә олар?

Ш. — Әлбәттә, јахшы олмаз, бир-биримизни үрәјинә тохунар.

М. — Дил исанлар арасында үнсәјјәт, достлуғ, јолдашылығ, гардашылығ үчүн бир ачардыр. Ушағлар, үмумијјәтлә, һисан һиссанә чән дејиб,

чан ешнтмәлидир. Көрүн шаир нә көзәл дејиб!

«Чан» сөзүндә мо'на, һикмәт, Самимијјәт, саф мәһәббәт. Бир «балачан» кәлмәсиндән Дага дөнүр мәннм гәлбин. Бир «аначан» кәлмәсиндән Ашыр-дашыр ешгим, табим. Вотәнә «чан» Бәлкә, елә «чан» сөзүндән Јаранмышдыр. Азәрбајҗан?!

Ушагларла апарылан бу мүсәһибәдә әсасән ширин дил, хош рәфтар, мейрибан, гајғылы, сәминни, ачы дил, чан дәмәк, чан ештимәк, сәминнијјәт, саф мәһәббәт, үнснјјәт, хош мүнәсибәт, достлуғ, јолдашылығ, кобудлуғ өз с. ким сөзләрини тә'сирни илә өз ишләләриндә шакирдләр даһа јени-јени сөз вә ифадәләрдән истифадә едирләр: көзәл, ничә, зәриф, үрәјојатан, үрәкәчән, рајһәләли, әтирли вә с.

Әхлағи-етик мөвзуларда ишләләре һазырлығ үчүн, монча, хуsusи дәрә сааты әјрмәк мәғсәдулуғун дејил. Бу һазырлығ ишнә, јери кәдликчә, дәрәләр силәсиәсиндә диггәт јетирмәк ләзимдир. Нүмуна үчүн, јенә IV снпфин «Азәрбајҗан дили» дәрәсијини вердији бир имкана диггәт јетирәк. 210 нөмрәли чалышмада охујурун: «Охујун, васитәсиң иттиғи вә мүәллифин сөзләрини көстәрин, һарада вә һансы дәрғу ишарәсини бурахылдығынә сөјләјиң. Биз белә дејирик. Өзү-мүздән бөјүкларлә сәһәр көрүшндә дејирик: «Сабаһынчә хейр». Ахшам сиз белә дејирик: «Ахшамынчә хейр». Кечә саламатлашыб әриларкән бу сөзләрин ишләдәрләр. «Кечәниң хейрә гәлсин». Көрүшәрик вә әриларкән салам, әлјәссәләм, саламат гәлсин, худаһәфиз сөзләриндән дә истифадә етирик».

Чалышманын тәләбинә ујғун мү-вафиг иш апардыгдан сонра шакирдләрин диггәтини мәтядәки нөзәктәли сөз вә ифадәләр чәлб едир вә бу гәбилдән оған сөз вә ифадәләр дәир әләвә мисәлләр сөјләмәләрини тәкләф едирәм. Оңлар бу мәғсәдлә характерлик диләлоглар гуруб сөјләјирләр. Мәсәлә:

I диалог.

— Салам, Зәрифә, хош көрдүк, нечәсән?

— Салам, хош көрдүк. Јахшыјам, сән нечәсән?

II диалог.

— Сағ олуң, достлар! Саламат гәлһиң.

— Јахшы јол, уғур олсун.

III диалог.

— Хош көрдүк, Закир, нә көзәл тәсәдуғу?

— Хош көрдүк, әзиз дост!

— Сәнилә көрүшмәјинә чох шадам.

— Мән дә, Закир! Чохдандыр ки, көзләрим сәни ахтарырды...

IV диалог.

— Ало, салам! Сизә зәһмәт олмазса Рәнанә сиз телефонга чығарың!

— Салам, гызым. Баш үстә, бу саат чагырарың...

— Болди?

— Рәна сәнсән? Салам!

— Салам, Мейрибан, сәсини ешндәк, нә јахшы!

— Зәнк вурдум ки, сәни ад күнүң мүнәсибәтилә тәбрик едам.

Тәбрик едирәм, хошбәт оласан!

— Мейрибан! Чох разыјам ки, јәддән чыхармајысан. Нечәсән? Чохдандыр көрүшүрүк...

Бу кими диалогларын тәркиби (ши-фәһни) сонракы дәрәләрдә вә ја ешдә шакирдләрин кичик ишләләр јазмалары үчүн, бир нөв, мәш ролуну ойнајыр. Оңлар һәмни јазыларында хош кәлимәсиниң, бујурун ичоридә, чох көзәл, чох ачаб, бәли, баш үстә, зәһмәт олмазса, јахуд әзијәт олмазса, әзијәт чокмајини, сәнә агыр олар, мүмкүнчә, јахшы јол, уғур олсун, уғур ола, хейр ола, нә көзәл тәсәдуғ, чох салам, сәвинирәм, хошбәт олуң, саламат гәлһиң, сағлагла гәлһиң вә с. кими нәзәктәли сөзләрдән истифадә етмәји өвриниләр.

Јери кәлмишкән ону дә дејим ки, әхлағи-етик ишләләр үзәриндә иш шакирдләрин мәдәни дәрәһишынә дә мүсәбәт тә'сир көстәрир.

Тәдрис просесиниң тәкмилләшдирилмәси тәчрүбәсиндән

Самикул ГАФАРОВА

Балакан рајону, М. Мүшфиг адына Кәрәкәли кәнд орта мәктәбин мүәллими

Партијамызын ирәли сүрдүју јени-дәнгүрмә стратежијасы һәр бир совет адамынын мәсулијәтиниң даһа дә артырымышдыр.

Һағлы оларағ дејилер ки, мәктәб ишнәдә јенидәнгүрмә мүәллимдән башламалядыр. Кәчләрниң тәлим вә тәрбијәсини мурәккәб вәзифәләрини мүвәфәғијәтлә Јернә Јетирилмәси һәләдечиң дәрәчәдә мүәллимдән, оған идеја инамидән, профессионал усталыгдан, әрденејасындан вә мәдәнијәтиндән әсыялдыр.

Бөјүмәкдә оған канч нәслә емләрни әсәсларың өрәтмәк, мөһкәм биллик вермәк, верилән билликләри тәчрүбәдә тәтбиғ етмәк вәрәшләри вә бәһарығы ашымак, оңлары јенидәнгүрмәниң ән фәал иштиракчылары кими тәрбијә етмәк совет мүәллиминин мүғәддә вәзифәсиндир. Мән чалышарам ки, тәлимниң мәзмунунә даһил олан материал мәктәблијә биллик вермәкдә јанашы, онун коммунизм гуручулуғундә фәал иштирак едән вәтәндаш кими јетишмәсинә, формалашмасына көмәк етсин.

Бу вәзифәниң јернә Јетирилмәси үчүн тәдрис просесиндә дәрсин идеја-сијаси сәвијәсиниң јүксәлдилисә, шакирдләрин идрәк фәәлијәтиниң вә мүстәғилләјиниң гүвәтләндирилмәсинә хуsusи фикир верирәм.

Мән шакирдләриң идеја-сијаси сәвијәсини јүксәлтмәк мәғсәдлә тәлим просесиндә Сов.ИКП XXVII гурулганын, Сов.ИКП МК-нын јанвар вә јуң (1987-чи ил), феврал (1988-чи ил) пленумларынын материалларын-дан кенни истифадә едирәм.

Истәр әдәбијәт, истәрсә дә Азәрбајҗан дили дәрәлириндә Сов.ИКП МК-нын јухарыда көстәрилән пле-нумларынын материалларынын му-вафиг гәјдәдә шакирдләрә чатадырмә-сына хуsusи фикир верир вә буна һәл ола билирәм. Партијамызын тәдәб ет-дији јенидәнгүрмә стратегијасынын һөјәтә кеңрилмәсиндә оңларын һүғү вә вәзифәләрини өврандикләри бәдин әсәрләр әсәсиндә шәрһ етмәјә даһа чох диггәт јетирирәм. Белә ки, бәдин

әсәрләрин мөвзусуидән асылы олмадан тәдрис едилән һәр һансы бир әсарин шакирдләрин фәәлиғанын, тапшы-рылан ишә, хуsusи тәлим әмәлијәнин мәсулијәтләринин арты-рылмасына, XXI әсрин јарадычы адамы кими формалашмасына хидмәт етмәсинә хуsusи диггәт јетирирәм. Јени дәрә илнин илк күнләриндән Азәрбајҗан дили дәрәлириндә кечилән мөвзундүн тәләбинә ујғун оларағ ша-кирдләрә верилән чалышмалары, тәһ-лил үчүн тәклиф едилән чүмләләри әсәсән партија сонәдләриндән сәи-рәм. Чалышарам ки, шакирдләр јени-дәнгүрмәниң конкрет мәзмун вә ма-нијәтиниң — өлкә һөјәтаның бүтүн сә-ләһәринин дәриндән јениләшмәсини јаш вә биллик сәвијәләринә мувафиг баша дүшүнләр. Тәчрүбәмә әсәсән бу гәнәзәтә кәлмишәм ки, дәрсдә мү-стәғил ишә кенни јер вердикә, про-блем ситуәсијә, әкс-әләгә јаратдығә, техникни тәлим вәситәләриндән вә с. дүзүң истифадә етдикә шакирдлә-рдә фәһнә, тәлим әмәлијә марағ гәт-гәт артар.

Одур ки, дәрсин бүтүн мәрһәлә-риндә мүстәғил ишдән истифадә етмә-јә сәј көстәрирәм. Дәрсин мұхтәлиф мәрһәләләриндә тәшкил едилән мүстә-ғил иш шакирдләриң фәрәи хуsusијә-ләрнин даһа тәд мәрјана чыкмасына көмәк едир. Һәр бир снпфдә шакирд-ләрин сәјдәндән 2 дәрә чох мүстәғил иш үчүн материал һазырламышам.

Мүстәғил иш вәриятларла тап-шырыр, кәлһиң нөзәрәт едир вә һә-тичәсини јохлајарам. Ән әлһәф оху-јандарла мүстәғил ишнә јернә Јети-рилмәсиндә көмәклик көстәрирәм.

Кечән дәрә илнәдә V снпфдә илк дәрә башлајаркән һссә етдим ки, шакирдләр мүстәғил ишләмәк бәһарығына һазыр дејилләр. Одур ки, әдә-бијәт дәрәликләриндә верилмиш су-алар мәтядә әһәтә едән јерләри тапыб өвринәм, верилән суаларла чавәб јаз-мәк вә с. вәситәсилә тәдрисчән оңлары мүстәғил ишә һазырламағә башла-дым. Илк дәрә шакирдләр даһа чох көмәк етмәли олдум. Тәдрисчән оңла-

рын фааллыгы артмага башлады. Инди VI синифда олар верилон мустангил иши чотинлик чакмадан ичра едилер. Дарс дединим хамин синифда оху-жан 28 нафардан 20 нафэрин сарбаст шилэюр, 6 нафарина истигамат вермок кипфат едир, 2 нафарина исэ көмөк етмок лазым колэр.

Ма'лумдур ки, проблемли т'лим дединка дарс процесинда шакирдларин шуурлу оларат муэвжэн елми чотинлик-ла гаршылашдырылмасыз назорда тутулур. Бела ки, жени билек верон дарсада проблем ситуасија жаратмак мэгседи илэ киреш мусалибосинда елэ суаллар тоур, дарси елэ тэшкил едиром ки, шакирдлар ахтарыш талаб елэн өзгөчө илэ гаршылашырлар. Дарсин мавзусуну демиром, мазмунуну ланышырам.

Иралаи сурулушу проблемни ачылашырлар хэр бир шакирд чалд көстөрүш. Бела натичеэ көлинишом ки, дарсада шакирдларин көркин тэфкокур фааллжети үчүн проблемли т'лим эл-веринишл шараит жаратар өз бу верилон сонракы билликлэри дафа да мейк-көмөлдирит. Шакирдларин өзөлэки дарсларда газандыгылары билликлэри бас атмасына имхан вермир, дарсада шакирдларин дигетини артырар өз оилары тэдигатчыја чевирит.

Мөн дарсада проблем ситуасијанын, јани проблемли өзгөчтени хансы суалларја жарыдылачыгына да өзвөлчөндон муэвжэнлэширмом.

Проблемли т'лимдин жени билек верон дарслардын башта билжи мөкмөндондорин ном тоқрар, нам да јохлама дарсларда да истифада едиром. Чүнки бела дарсларда шакирдлар дафа чох дүшүнүб, дафа чох ахтармага чалышырлар. Бу исэ т'лимдин дафа еффектлан олмасына өз тэспирини көстөрүш.

Дарсада өкс-өлэгенин жарыдылмасы шакирдларин өз мүэллимларини фааллжетиин тэниэм етмок үчүн чох фадлалдыр. Мөн т'лимде өкс-өлэгэ жаратмагла нам веридим материалды—билгиин шакирдлар өз дорочада чатыгыны, нам да оиларын мөн өз дорочада дүзкүн баша дүшүкларини муэвжэн едиром. Өкс-өлэгедан дарсини

мүхталыф мэрхалэлэринде истифада едиром. Дарсларинде өкс-өлэгени јалпын шифаин суаллар васитэсизла дејил, јазылы суаллар өз карточкалар васитэсизла да жаратырам.

Точрүбөэ эвасен өз ганаэда көлинишом ки, шакирдлар психоложи өз физиоложи хуэсунјетларин илэ фэрглэндиклэри кими, марагы өз габиллжети, ишлэмэ сүрэтти, доркетмэ имканы, јадлашы өз тэфкокур фааллыгы чалыткан да бир-биринди фэрглэндрлэр. Одуру ки, мүэллимин шакирдлар фэрдан јанашмасы он вачиб мөселэлэр-фэрдан биритир.

Чүнки фэрдилэширмэ т'лимдин еффектлинэ мусбат т'сир көстөрүш, билек кейфитетини јуксэлдир, т'лимде мөсуллитјет хисси тэрибэе етмокдо бөјүк рол ојнайт. Мөн фэрдилэширмэ апараркан шакирдларин фэрдан хуэсунјетларини дүрөст муэвжэнлэширмөэ, т'лим процесинде оиларын хамисаны ишлөтмөэ хуэсун дигетт Јетиришом. Чүнки јалпын бу халда фэрдилэширлиши т'лим инкшафет-диричи өз фааллашдырычы олар.

Субут етмөэе ептијач јохдур ки, өкөр биз дарсада проблем ситуасија, өкс-өлэгэ жаратмак нијетиндејиксе, шакирдларин мүстөгил зеини иши илэ өлэгөлар пријомлары өз с. дафа артыг тэтиб етмок истэјирликсе, онда тодрис материалларини дарсада ерјөдлэмэси үчүн элва вахт талаб олунур. Бас биз булэ элва вахты наралдан элэ етмилјикт. Буна өз т'лим процесини интесив-лэширмөк јолу илэ наыл өла билги-ри. Демиш, мүэллимлэр 45 дагиталек дарсдан сөмөрлө истифада етмилди-рлэр. Бу исэ мүэллимдан бөјүк усталыг талаб едир.

Мөшүр совет педагогу В. А. Сухомлински јазыч ки, педагожи усталыг дарсин бүтүн деталларын нээрэе алмагдан ибарөт дејилдир, шараитдан асылды оларат бачарыгла өз шакирдлар хисс етмөдөн дәјишканиклэр ет-мөкдөн ибарөтдир.

Мөн дарсларини мусарип тэлбэлэр сөнјисинде гурмак тоур т'лим методларини тэкмиллэширмөсине мөһиз бу бахымдан јанашырам.

IV—VII синифләрде (јени программа V—VIII) әдәбијјат дәрнәјинин сөмәрәли тәшкили јоллары

Әснәр БӘДӘЛОВА
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчисин

Әдәбијјат дәрнәји кениш имканлы өз кениш профилди фәни дәрнәјидир. Шакирдларин әдәбијјатла танышылыгы бу дәрнәк васитәсизла танышылыгы формаларда гурмак мүмкүндүр. Јаш хуэсунјетларинде, өз ишин мазмунундан асылы оларат орта синиф шакирдларин әдәбијјат дәрнәјинде грун халында өз күтлән шөкилдэ иштирак едирләр. Елми-методик мөһбәзарин тәһлил өз мөктөб тәчрүбосини мушәлифләр көстөрүш ки, бу заман:

—јашларина өз тәһсил сөнвјетларине үзүн кәлэн китابلары емоционал өз јарыдычы шөкилдә охујур, дәриндөн мәншәмәјиләр;

—охуншы китабла бағлы мұзкәр өз диспутлар кеңириләр;

—ифдалаи оху вәрдишләрин әлдә едиләр;

—әдәби кеч өз сәһәрчкларин һазырлаимасында өз кеңирләмәсиндә фәал иштирак едиләр;

—әдәбијјат кабинетини үчүн ојаня вәсантлар (јазычынын һөјәт өз јарыдычылыгы илэ бағлы албомлар, тематик стөндләр, дивар гәзетләр, әдәби бүләтенләр) һазырлајиләр;

—синифдөнхарич оху кушош тәшкил едиләр;

—дәрнәк үзвәләрини јарыдычылыг точрүбәларини (ше'р, һекәјә, очерк өз әдәби мөвзуда јазылышы ишшәлар) мұзакәр едиләр;

—сәһәткарларла, мүхталыф әмәк адамлары өз ичтиман һадимләрә көрүш тәшкил едир, онун материаллары эвасинда албом дүзәдиләр.

Дәрнәјин бу чүр кениш биллини фәаллјеттә шакирдларә әдәби мөһбәзәрә дәриндән таныш олмак имканы верир, оиларын фәниә даир билек бачарыг өз вәрдишларини инкшаф етдирит, јарыдычылыг габиллјетти олан ушарларын имкаиларыны үзә чылар, дүкүни јол көстөрүш.

Мүхталыф әдәби жанрлар, бәнзәр-сиз јазычы тәләвләри, сәнәтә милли мүнәсәбәт, партизанылыг, хәлқлик, коммунист тәрбијәсини мүхталыф компонентләр, һөјәт, тәлим програмлары истәр-истәлмәз дәрнәк мөһбәзәләрини гаршысына чөхчәларлы иш тәләби тоур. Ләкин синифләр өз шакирдлар јани хуэсунјетларини нәзәрә алмак бахымидан орта синифләрә дәрнәк нөвләрини һамисәндән истифада јетир-мөбүл өз фәлдәсиз-дур. Мөселән, тарих-әдәби истифә-мөдәл иш апаран дәрнәк VIII—X синифләрә (јени программа IX—XI) әдәби билликларин артамасы өз дәринләшмәсинә нәдәт едән јарарлы васитәләр, IV—VII (V—VIII) синифләрин програм материалына јуш-мајан, шакирдлар јаш өз билек сөнвјәсинә мувафиқ кәлмәјән бир формадир. Бизим фикримизчә, IV—VII (V—VIII) синифләр јаш хуэсунјетларинә ашагыдакы дәрнәк нөвләри үзү-күли колэр:

1. Кәңи фәлклөрчүлар дәрнәји.
2. Охучу дәрнәји.
3. Ифдалаи оху дәрнәји.
4. Јарыдычылыг дәрнәји.
5. Драм дәрнәји.

Јери кәдишканик гејд едәк ки, елми-методик мөһбәзәрдән өз мөктөб тәчрүбосиндән дәрнәк олдүкү кими, шакирдларин дәрнәкләрә чәлб елмәксиз оиларын марагына, истә'лад өз бачарыгына үзүн оларат мөн көнүлдүкү принципни эвасинда һөјәтә кеңирилр. Оилар дәрә иленин эвәлинде мөктөб рәһбәрлјинини адына эринзә јазарат фәрди јолла дәрнәјә үзә тәбула олу-нурлар. Бу заман ајры-ајры груплар-ларда шакирдларин јаш сөнвјәсинә хуэсун дигетт јетирмәк лазымдир. Көс-кин јаш фәрги олан шакирдларин ејни дәрнәкдә иштирак мөбүл дејилә (истиналардан башга).

Бо'ён дорножин маъиётининг дорк етмадорк конарада галаи иста'даали шакирдлар до олуру. Белв вонизотда муаллими озу ташаббус кастормали, онары дорнож чалб етмаллар.

Дорнок машгалолари музайюн вахт доврийисиндо фаолият кестери. Экс тедгиларда муаллимини она таст-те мурачати шакирдларнинг таллим вахтима манечилик тердор; дорножин муфизу ну исв ашати сала билер. Бу собобдан до дорнок узвэлринин бирыс разылдак ило онун кечирилма вахти музайюн-лошдирлир (ајда бир, вахтибдорес, истисна олунасы наларда ки доф). Машгалоларарасы муфадд аранда исв узвэлр назырлашар, ташпырыгллары жарно јетирилар.

Муаллимдан телоб олурур ки, машгалоларо башламаздан оввал иш планы тертиб етсин ва иланк фаолијатини онун осасында гурсун. План тертиби заманы узвэлрин арзу ва таклифлери нозаро алынмалдыр.

Бу магалодо һамин дорноклардан икиси наггында данышмаг етсоярлик. 1. Кенч фольклорчулар дорножи.

IV—VII синифлардо шифаһи халг адабијатинин мухталиф новлери телорис олурур; һамчинин синифдохарич оху учун төвсире едилер. Муаллим онун даһа жени новэлрини етримок, јакуд етринлап новелоро һом јерли, һам гардаш халглар, һом до дунја фольклорундан нумуналор элава етмок мағсодиде кенч фольклорчулар дорножи јарада билер.

Дорножин илак машгалосиндо шифаһи халг адабијатинин јазылы адабијатдан фолклордан осас хусусијатлар, онун мануб олдуру халгын агыл ва зокасымы, охлагн физиолотеринин, ичтман инкишафыны, тарихн-географн мовгејини экс етдирмәсн, јазм ва нәшр ишинин чох јуксак совјилдо интишар талдыгы индикн заманда да шифаһи халг адабијаты нумунэлерины јаранмәси бародо муһазира-сөһбөт апармаг фаядалдыр.

IV—VII (V—VIII) синифлардо телорис иллари эранда шакирдлар јалынз нагыллар, аталар сөзу, талпачачлар ва дастанлар бародо музайюн ма'лумат алыр, нумунэлор, јакуд парчалар етринларер. Дорнокда элаво оху јоуу ило һомин новларо даир билик ва тосөввурлери бир гөдер до кенишландирмок јанашы, шифаһи халг адабијатинин дикор жанрларына да му-

рачнот етмок фаядалдыр. Бу бахымдан дорножин ишини ики истигаметдо турмаг олар:

а) китабла иш; бу истигаметдо Азорбейжан ва гардаш халглар фольклору топулардан, чидлердан, ајры-ајры китаблардан сечмолор кетуреруер, дорнок узвэлри арасында охунур ва музакире едилер.

б) һојати мәнбөлоро мурачети; бу истигамет һом муаллимдан, һом до шакирдлардан даһа фвал һојат мевгеји телоб едилер. Белв ки, охунан нумунэлор осасында шакирдларо сарбөст ташпырыглар верилер. Оналар овдо валидејилорин ва јашыллардан шифаһи халг адабијаты нумунэлари сорунуб етринер, дофторлеринге јед едилер. Топланан нумунэлорин баяти ва ја лајла, аталар сөзу, јакуд зарб мөсел, јанымтамач, бир сөзла, һамсы нов олдуруру музайюнлашдырмок шакирдларини ихтијарына бухрамлыр. Оналар ташпырыгы неча јеринә јетирмолери бародо дорножин новбати машгалосиндо һесабат верилар. Бу заман нумунэлор таршылдыгы суретдо музакире едилер, жанра керә групплашдырмасынын дузкунлују јохланар.

Кенч наслин вәтәнпарварлик, бејнедилелчилик, дослуг, доғручулуг, халг ишине содагет, инсанлара инам ва мөһаббөт, бөјүклоро һөрмөт руһундо тарбијосиндо фольклордан те'сирли васитө кими истифаде едан муаллимләр асандан четине принсипли ва шакирдларини јаш хусусијатини нозаро аларга дорножин ишини ки бөлмеде апарырлар. Биринчн бөлме IV—VI (V—VII), иккинч бөлме VII—VIII (IX) синифлары эһатә едилер. Һәлә IV (V) синифдо «Аг атлы оғлан» нағьлы кенчлеркн шакирдларини шифаһи халг адабијатына даир билклерини ајдылашдырар, охуадуғлары нумунэлорин неча мәнмисәдикларини јохларар, охумадығлары бир чох мәнбөт наггында ма'лумат верилер. Төвсире олунмуш адабијатини дорнок машгалосинде охунмасына, еләчә до аһлөдо бөјүклөрдән нумунэлор сорунуб етринилмесинә диггөт јетирилер. Эдабијат кабинетиндо хусуси кушо—фольклор кушося јарадырлар. Кушонн назырламаг үчүн топланылчак материалларын планы шакирдлар арасында палжанар.

1-чи бөлме үчүн: Аһлөдо валидејилорин сөјләдикләри

нағьлы, рөвајәт, лајла, талпача ва с. топланмасы. 2-чи бөлме үчүн: 1) Ашыг поезијасы; еләчә до дикор новлоро даир нумунэлорин топланмасы.

2) Шифаһи халг адабијаты наггында гијмөтли фикирлар. 3) Елми-нәзәри материалларын топланмасы.

4) Мухталиф гошма ва баятыларә илаустрасијаларын чоқилмасы. Шакирдларини көрүдан ишә мәнәви мараг ва идеја иншамы артырмаг үчүн дорножин журналы (фольклор журналы) тертиб едилер. Ону «Аталар сөзләри», «Баятылар», «Талпачалар», «Лајлалар», «Јанымтамчалар» ва с. кими бөлмәләре ајрырлар. Бу журналә топланан нумунэлор арасындан јениллик ило сечиләләр јазылар, јери кәлдикчә охумаг, јакуд әзәрләмәк үчүн фаядалы мәнбөбә чөврилер. Бундан элава, шифаһи халг адабијатинин жанр ва шакирдларинә даир схем чоқиларкә кушандан асылар. Умунијятла, дорнок машгалосиндо шакирдларини эли ило назырланымш, јакуд топланымш но вәрса, һаммасы һәмин кушоде сахланымлар.

Дорнок шакирдларини ел сөзүнө, халгын мәнәви сәрвәтинә мәнәбәт һиссини күчәлдирер, бу барәдә дорөдә верилмиш билкилери артырар, фольклор эһнәләриндән истифаде јолу ило јени талпачалар, баятылар, кичик нағьлар јазмаг мејли доғурар. Мәселән, Эңкилан рәјону Минчиван гәсбә орта мөктәбинин муаллинин Ибраһим һачыјини рәһбәрлик етдији дорножин шакирдларинин дузөлтәви:

Јер атла да, јер үста да јашаыр, Озу кетир, болчула јук дашаыр (насос ва турба).

Көзү рип, ишыгы аз, Ири кәздә ишыг олмас (нефт лампасы).

кими талпачалар буна мисал ола билер.

Фольклор дорножини тәлим материаллары ила әлағәландирмәјини имкандар кенишдир. Истәһалн нумунени идејага үјүн кәлән һәр һансы тәлим материалы ила муғайисә етмәк, сөзә гувәт үчүн јери кәлдикчә ондан мисал алунар, беләдилкә до тәдрис олунан сәррин идеја-тәсир күчүнү даһа да артырмаг мүмкүнчүр (вәтәни, дослуга, содагәтә, етбарла, әмәјә ва с. даир сөјләнимш минлөрә аталар

сөзу, баяты, јакуд дастанларымыз, орадаки икидлар буна барна мисалдыр).

2. Охучу дорножин. IV—VII (V—VIII) синифлар эһатә едан адаби дорноклар сьрасында өз иш принсипинә керә охучу дорножи ил сәво новлар. Бу дорножи «Китаб дослары», «Китабсөвәрләр», «синифдохарич оху» кими до алданларымыз олар. О, шакирдларини синифдохарич оху вәрдишларини инкишаф етдилер, адаби дунјакорусларини артырмагла, элава бачарыг ва вәрдишләр эла етмөләринә көмөк кестерер. Китаба диггөт ва тајғы ила јанашымагы, сөз санәти һәзинәсиндән сәмрәли фаядаланмәләри тәлтин едилер. Бу дорножин машгалоларына «Китаб бизим достумузла», «Мәнин сәвнман јазычым (гәһрәманым)» мөвзулары ила башламаг мағсәдә муәввәдилер.

Дорножин програмы кениш ва дәр чәрчөвдә тертиб олунә билер. Кениш програмада синифдохарич охунчак әсәрлорини сьнаһасы (шифаһи халг адабијаты нумунэлари, ајры-ајры сәнәткарларын мухталиф дөврлөрдә јазылымш әсәрлорин) өз әксини талпыр ва ил эранда дорнок һәмин асәсә ишләјер.

Нисбәтән даир програм илә дорнок узвэлоринә һәр һансы бир сәнәткарны јарадычылығынә, адабн жанры, јакуд адаби дөвүр етримок имканы верилер. «Классик Азербәјчан адабијатында әмәјә өз әмәк адаламарына маһаббәт тәрәннүмү», «Вәтәнинини кенишини адабијатда», «Совет адабијаты халгмызын Бөјүк Вәтән муһарибоси гәһрәманлығларынни экс етдилер», «Адабијатда төбиәт көзәлликлери» ва с. мөвзулар бу гәбиләндәр.

Тәлим материалларынн характери бахымындан IV—VII (V—VIII) синифлар үчүн кениш програмы дорнок сарфалдыр. Чүнки бу синифлардо ајры-ајры сәнәткарларын јарадычылығынә дорножандирлимиш телорис јох, музайюн тематикалар үзәрисч јох, музайюн тематикаларын етрәдләгрүлашымш материалларын етрәдләгрүлашымш асәс тошкил едилер ва дорнок иш мөси һәмин тематикалардан һәр һансыны (объектив вәзгитјәндән асылар оларга муаллимин сечмәси ило) даһа дорнож етринилмесинә көмөк кестәрмәлидир.

Охучу дорножини муһүм фәјдасы истәһалн мөвзу үзәриндә кениш дајанмаға имкан јаратмасыдыр. Мәсә-

Синифдөнхарич охунун тәшкили һаггында

Солмаз ЈУСИФОВА

Агдаш району, Әрабочаг кәнд орта мәктәбин мұәллим,
Азәрбајжан ССР әмәкдар мұәллими

лән, һаггында данышылан синифләрин әдәбијат програмларында Бөјүк Вәтән мұһарибәсинә һәср олунмуш кәдәл шәһәр вә һәср нумунәләри вардыр вә һәмин әсәрләрин бөјүмәкдә өлән һәсли һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә бу күнәкә ојнадығы рол инкәрәдәнләмәдир. Ләкин сүрәтдә сәләһләманьин кеңиш иштишар тапдығы, бәшһөрјәти нүвә тәһдүкәсиндән хиләс етмәјин үмдә проблем кими орталыға атылдығы һазыркы дөврдә мұһарибә әлҗәһинә тоблиғат бир гәдәр дә күчлү вәсиәтләр тәләб едир. Бизим фикримизчә, белә вәсиәтләр ичәриндә дә ән әһәмјјәтлисә сонәдлә материаллардыр. Мұһарибә дөвүр ушағларынәдән, пионер вә мәктәблиләрин фәшһәмә гаршы мұһарибәсиндән, јашыларын дөјүш јолу вә арха чәһәдкә фәалјјәтјнәдән бәс едән бир чәх сәһәдәли-бәдән әсәрләр вар ки, һәм фактларына, һәм дә шакирдләрин јәш әдә психолоғи хусусјјәтләринә кәрә дәрји тәһсир кәстәрир. Бундан әләвә, габағчадан мұәллимләр өтән илләрин ачы јандаркы кими һәлә дә евлөрмиҗәнә чохунда гөрүнүб сахланан чәһбә гәзет вә мақтубларындан, кечмиш дөјүшүчү вә арха чәһбә фәдәләрләрнин хәтирләрјнәдән тәһсирли вәсиәт кими мұвәфәғәјјәтлә истифадә едирләр.

Дәрнәкдә охунмуш әсәрләрдән әлдә едилән билликләри јаддәшлардә мейкәмләдирмәк, шакирдләрнин мұәјјин мөвзү атрафинда һазырчәвәблығынә артырмағ үчүн әдәби виториналар кечирмәк дә фәдәләдыр. Бу мәғсадлә шакирдләрнин әдәби материалла диггәтлә өјрәнмәси, јазычынын төрүмәји-һәлиһна, тарихи фактларга, гәһрәманларын характеринә, охунмуш әсәрнин јәһүр вә нөвүнә фикир вәрмәсн вәчибдир. Виторина мұәјјин мөвзү атрафинда әдәби билликләр јарышы олмағла шакирдләрнин мәнтиғи төһкүрүнү, бәдән зәвүғүнү вә рабәтләлән иштиғин инкишаф етдирир. Оун ојун характери шакирдләрнин моғаләләрә марағынә артырғыр, оиларда һазырчәвәблығ вәрдидишәри инкишаф етдирир. Виторинанын һәр рубрикасына 10—15 суал гојмағ олар. Гејд едәк ки, дәрнәк мәшғәлләринә үјүн оларағ виторина мәһдүд чәрчивәдә (бир јазычынын јарадычылығына һәср олунмуш шәкилдә), јәхүд үмуми проблем атрафинда (кениш) кечирилә биләр. Виторинаны истәнилән вахт јох, мұ-

әјјән мөвзуну јекуну кими кечирмәк фәдәләдыр. Бу заман шакирдләрнин биллик сәвијјәсини нәзәр әлмағ, аудиторја зона фәзырлығдырса, дәрнәдә өјрәнилмиш програм материалларындан суаллар дахил етмәк ләзәмдир. Тарихи күнләрлә, јубилеј тәнтәһәләри илә бағлы виторинаны дәрнәк моғшәғәсиндән даһа кениш аудиторјаја, мәсәлән, үлүм, мәктәбдә сәвијјәсиндә кечирилән әдәби кәчәдә чығармағ мүмкүндүр. Белә олдағда чалдырмағ ләзәмдир ки, дәрнәк үзвләри сәләхә јарышычы ролунда чыхыш етмәсиниләр. Суаллар һазырлағда, оун сәһнәдән зала чатдырмағда, чағабалары илзәмоқдә, гәлибләрә мукафат вәрмәкдә мұәллимни јәхән көмәкчисинә чәвиләсинләр.

Мәшғәлә заманы мұәјјин бәдән әсәрин охуну вә мұәзирә едилмәсн дә охучу дәрнәјини спесифи хусусјјәтләриндәдир. Иштиғ кәдншиндән әсыл оларағ дәрнәк рәһбәр мұәзирәләри мұхтәлиф формаларда кечирә биләр. Мәсәлән:

1. Габағчадан тәвәсијә олунмуш шәкилдә. Бу заман мұәллим мұәзирә едиләчәјини хәбәр вәрмәкдә әсәрин охусуна наил олур. Сонра шакирдләрлә бирликдә мұәзирәнин вахтыны, кими һәссы мәсәләләр атрафинда чыхыш едәчәјини мұәјјәнләшдирир. Дәрнәк үзвләри тәјјин олунмуш күнә мұвәфәғ сүрәтдә мөрузә вә чыхышларә һазырларлар.

2. Хәбәрдарлығсыз бу чүр мұәзирәләр әдәб сөһбәт шәкилдә кедир; габағчадан хусуси һазырлағә ештијач олмур.

Мұәзирәләр бир, јәхүд ејни мөвзүләр бир нечә әсәрә һәср олуна биләр. Бу заман тәлим материаллары илә әлағә вәчибдир. Јери кәлимишкә дәрәк ки, әлағә ики чүр олуна биләр:

1) Дәрә заманы дәрнәкдә охунмуш әсәрә мұрағәт олунур вә материналар арасында әлағә јарадылар;

2) Охунмуш әсәр дәрнәкдә мұәзирә олунур вә бу заман мұәфәт тәлим материаллары илә әлағәләндириләр.

Өјрәнилән мөвзүја үјүн албомларын тәртиби, бүлләтә, дивар гәзети вә радно верилишләри һазырламағ, екскурсија вә кәзинтиләр, сәнткарлар вә көркәмли шәхсијјәтләрлә көрүш тәшкил етмәк дә охучу дәрнәји хәтти илә көрүлән вәчиб ишләрдәдир.

«Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсәс истиғәмәтләри»ндә дедилир: «Индик әсрин ахырындын вә кәлән әсрин әввалинин әзәмәтли вәзи-фәләрини бу күн мәктәб партасы архасында әјләшәләр јеринә јетирәчәк-ләр. Бөјүк Октябрнын ишнин онлар давам етдирмәли олачағлар, өлкөнин тарихи мұғдәдәраты үчүн, оуну коммунизм гүрүчүлүгә јолу илә угурулу ирәкәләјини үчүн мәс’улијјәт онларны үзәринә дүшәчәкдир».

Ислаһатнын гаршыја гојдуғу бу шәрәфли вәзиҗәләрнин һәјәтә кечириләсиндә, мәктәблиләрин әсәл вәтәндәш кими јетишимәсиндә әдәбијат мұәллимләринин мұһүм ролу вардыр. Мәлумдур ки, кәчч һәслин һәртәрәфли инкишафында әдәбијатимыз олдуғча зәккин вә әһәтәлидир.

Әдәбијат тәлиминин башлыча вәдифәсә ләјғилә совет адамы јетишдирәндир. Елә инсанлар ки, онларда Низами һуманизми, Фәзули инкбиллији, Нәсими јенләшләрини, Сабир вәтәнпәрвәрлјин Сәмэд Вүргүн иләһами чәмләнсин, Ләјли вә Мәчнун кими сәдәғәтли, Фәрһад кими јенләмәз олдусулар. Олар ки, мәктәблиләрин тәлим вә тәрбијәсиндә јалынз програма дахил едилән материалларла кифәјјәтләнмәк олмаз. Бу бахымдан әдәбијатдан синифдөнхарич охуну дүзкүн тәшкили вә оуну тәлим материаллары илә әлағәли тәһлил бөјүк әһәмјјәт кәсб едир. Башға сөзлә десәк, синифдөнхарич оху синифдәрәс процесинин давамы олмадыр.

Буна наил олмағ үчүн мән ашағы синифләрдән башлајарағ шакирдләр-

дә синифдөнхарич охуја марағы артырмағ мәғсадилә чүрбәчүр вәсиәтләрдән истифадә едирәм. Мән синифдөнхарич оху үчүн елә әсәрләр сәһир ки, оиларны әстетик-емоционал төһсирли шакирд мә’нәвјјәтиники-шаф етдирсин, мәктәблиләр сәғлам әғдәли, һуманист, бейнәлмилләли, һәссәс гәләбә малик инсанлар кими јетишиниләр. Бу мәғсадлә синифдөнхарич охуну тәшкилидә ашағыдакы тәләбләри көзләнилмәснә хусуси фикир вәрирам:

а) Сечилән әсәрләрин шакирдләрнин аиләг сәвијјәсинә үјүн олмасына; б) тәдрис материалларынын даһа дәриндән мәнмәсәдиләсинә хидмәт етмәсинә; в) бәдән әсәрләрин сәнткарлар чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә олма-сына;

Шакирдләрнин мұәллимнә — синифдөнхарич охуја марағын артырдыла-сында әдәбијат дәрнәји дә мұһүм рол ојнајыр. Мәктәбимиздә тәшкил едилән әдәбијат дәрнәјинин үзвләрнин сәји илбәли артыр. Бир гәјдә оларағ һәр ил шаһр вә јазычыларын јубилејләри илә әлағадар әдәби-бәдән компози-јәтләр һазырлајарығ. Мәктәбимиздә даһи шаһрларимыз Н. Кәччәвинни, Ә. Сабирин, С. Вүргүнүн поезија күнләр-нин кечирмәк артыр ән-әнәрә чәвил-мишдир.

Синифдөнхарич охуну тәдрис процесини илә бу чүр әлағәләндирилмәсинин нәтиҗәсиндир ки, мәнмә дәрә деди-јин шакирдләр әдәбијат фәһминни үрөкдән сөвир, вәләрнин әдәби әсәр-ләрнин мүсәбт гәһрәманларына охшат-маға чалдышларлар.

Нитт мэдэнијјэти вэ үслуби нормалар

Эфшан РЭИМОВА

педагожи елмэр нэмизди, Азербайжан ММТИ-нин досетни

Нитт мэдэнијјэти елми ниттэ нормативлик бахымчыдан јанашыр, бу нормалардан конарачыма халларыны гејдэ азыр, дүзүкү, мэдэни ниттэ верилди төлөблөрү вэ мејарлары ајдылашдырыр.

Нитт мэдэнијјэти елми илэ үслубијјат елминин бир-бири илэ алагоси, булардан һэр бирини спесифик хуусенјјэтлэри һатгында нэ декөк олар?

Дилчилик дэвр мухтэлиф мэмблэрдэ нитт мэдэнијјэти аналызис «ниттин эдэби дил нормаларына үзгүн кэлмэс», «дилни нормалашдырмасы проблемлэрини тэдиг едип елм», «мэдэнијјэти силаны олмэг етибарга дилни токмиллэширилмэсигэ интигаматландирлимиш, ниттин дүзүкүлүзүчү мүјөзлэшидрин конкрет нормалар вэ мејарлар» кими илэз едилр.

Демэли, нитт мэдэнијјэти елми нитти грамматик чөһөтдэн дүзүкү гурмагы, фикри ајдын, догиг, мэнтиги ардычыллыгыла, эдэби дилдэ, төлөһүзэ нормаларыны көзлөзөкөк ифадэ етмэзи өрэдир, ејин заманда ниттин үслуби аспетини дэ үчүтүр.

Нитт мэдэнијјэти дил нормаларыны вэ төһөкүр гаууиларыны вөһдэт шөклэндэ көтүрүр, бу нормалардан конарачыма халларыны төһлил елдр, дүзүкү, солэс, образлы, төсирли ниттэ ијјэлэмэзи јолларыны өрэдир.

Дүзүкү, кэмил нитт үчүн дил нормаларыны, онун кодификасијјасыны (грамматика дөрсликлэриндэ ајдылашдырмасыны, илэз едилмиш гајдаларыны) билмэзи эзүрүлүшини тэсдиг елдр. Ниттдэ дил нормаларына ринајет етмэкдэн алаво, үслуби мэдэнијјэтлэрдэ дэ диггэт јетирмэји вачиб асыр.

Чохсөһдэл елм олан үслубијјат илэ дилни системлэриндэ — фонетика, лексика, морфолокија, синтаксисдэ үслуби имканалары тэдиг едилр, ниттин функционал фэрглэмэлэрини

арашдырм, јазычыларыны, натиғлэрин дилдэн сөһөткарлыгыла, усталыгыла истифадэ етмэлэрини сирлэрини өрэдир, шөксенјјэтин јүксөк нитт мэдэнијјэтино ијјөлэмэси үчүн кенниш үфүглэрдэ ачыр.

Ниттин јалмыз дүзүкүлүзү үслубијјат елмини төһин етмвр, бу елм дүзүкү нитти үсијјэтин јери, мөзүмү илэ алагэлэндирир, ниттдэ дүзүкүлүкдэн алаво, мөгсөдәујјулуга дэ, мөгма дэ диггэт јетирвр.

Экэр орта вэ али мөктяблэрдэ фонетика, орфоэпија, лексика, морфолокија, синтаксис төкчэ дүзүкүлүк бахымчыдан дејил, үслуби раиклары, чаларлары, мејарлары илэ алагэли өрэдилэсиди, јалмыз бу заман шакирдлэрини, төлөблэрини нонкии норматив нитт мэдэнијјэтино, һөм дэ јүксөк нитт мэдэнијјэтино ијјэлэндирилмэсиндэн сөһбэт ачмаг оларды.

Нитт мэдэнијјэти ниттдэ дилни бүтүн системлэриндэн истифадэлә норма-тивлик бахымчыдан јанашыр, үслубијјат илэ сөз вэ грамматик формалары сечилб ниттдэ ишлөдлөмөсигө һөм дүзүкүлүк, һөм мөгсөдәујјулуг, мөгамлылыг чөгтеји-нозириндэн јанашыр.

Нитт мэдэнијјэтинин предметино нитт вэ дил, нитт вэ төһөкүр, нитт вэ објектив керөклик, нитт вэ ұван, нитт вэ нитт шоранти алагэлэрини ајдылашдырмаг вэ дил нормаларындан конарачыма халларыны төһлилди-рин вермөк, норма—кодификасија—вариант терминяларыны мөзүмүну ачмаг, онлары бир-бириндэн фэрглэндирмөк дахилдир.

Дилни нормалар системэ нитт мэдэнијјэти елми үчүн өзүл олдуғу кими, үслуби нормалары мөншјјэтини арашдырмаг дэ бу елм сөһсинин өһдэсина дүшүр. Ахы јухарыда гејд етдијјимиз кими, дилни нормалашдырмасы проблемлэри нитт мэдэнијјэтинини өсасыны тэшкил едилр.

Үслубијјат илэ нормал нитт фәалијјэтиндэ өзүмөкөхуусулугу, фэрглэмэни, сечилмэни, бу фэрглэмэни јарадан дил имканаларыны, дил васиталарыны тэдиг едилр.

Дилчилик эдэбијјатында нитт мэдэнијјэти ниттин дүзүкүлүзүчү, үслубијјат илэ ниттин һөм дүзүкүлүзүчү, һөм дэ јүксөк нитт сөнатиин өрэдэн елм һесаб олдувр. Э. Демприндэ «Мүсарип Азәрбайжан дили» (фонетика, орфоэпија, орфография) эсориндэ јазыр: «Үслуб дедикдэ, биз сөзлэрини, ифадэлэрини, грамматик чөһөтлэрини вэ фонетик имканаларын мөгсөдәујјулуг етмэсидин сечилмиш вәһилләр системини баша дүшүрүк». Демэли, ниттин үслубү—ифадэ тәрэн дил васиталарындан мөгсөдәујјулуг истифадэ нотичәсиндэ јараныр.

Б. Томашевски үслубијјаты ики мөрһөлдэ өрәтмөји вачиб сәјвр. Оуну фикрино көрө, биринчи мөрһөлдэ орта мөктяб шакирдләрө нунунон үлүбү — нормаив үслубијјаты өрәтмөзилдр. Мүәллифин фикрино көрө, шакирдә дүзүкү данышмәдән, дүзүкү јазмәгүн јолларыны өрәдән фәин елэ үслубијјатын өзүдүр. Нормаив үслубијјат мөһ «дүзүкү нитт» вэ «дүзүкү олмәјән нитт» проблемэ илэ машғул олур. Мүәллиф нормаив үслубијјатдә шакирдләрө ашагыдыкы нормаларын өрәдләндијјини гејд едилр:

- 1) Ниттин төмәлизи. Бу нормаја көрө һәр һәһсә фикир тәмиз аил дилдә ифадә етмәзилдр.
- 2) Ифадә едилән фикрин јөүчәмдиги. Бу нормаја көрө ниттдә сөзүчүдә вэ үзүнчүлүгә јол йерлэмәмәндир.
- 3) Ифадә едилән фикрин ајдылыгы. Бу нормаја көрө сечилән сөзләр ифадә едилән фикирләрә үзгүн кәлмәли, нитт ајдын олмәлмәдир.
- 4) Икисмә нәһәлигины олмәмәси. Бу нормаја көрө фикирлэрини ифадәсн догиг олмәли, ниттин мөзүмүндә икисмә нәһәлигә јол верилмәзилдр.

Б. Томашевски үслубијјат үзрә ишлэрини кичини мөрһөләсидә јүксөк, зөнкин, образлы ниттэ ијјөлэмэзи аид төһимиз, натиғлик мөһәрәтини сирлэрини өрәтмөји нәзәрдә тутур.

Ниттин үслуб бүтөвлүзү, кәзәллијит дил васиталарындан фәрдән мөгсөдәујјулуг истифадәсн илэ бағлы олараг јараныр. Данышан вә ја јазан шөхс фикри ифадәсидә грамматик нормалары ринајет етмврөс, бу, онун ниттин үслуби чөһөтдән дэ гүсүрлү едилр:

лексик вәһилләрләрән дүзүкү, мөгәминдә, мөгсөдәујјулуг истифадә етмврөс, онун ифадә тәрзини структурна дэ мүјөзән хөһлә көтпир. Бөзөн, әксинчә, елэ нитт фактларына раст кәлирик ким, грамматик чөһөтдән нөгәсали олмвр, әммә үслуби бахымдан гүсүрлү көрүнүр. Мәсәлән, «Бу хун Исһаг мүәллифини торпаға говушуму өмрүнө ифтихарла, һәсрәтлә, агры илэ вә һөм дэ бөүк сөвилчәлә бахыб дејирис:

—Биз сизн һеч вәхт унутмајјачагыт...» («Удүзү журналындан).

«Торпаға говушуму өмрә» нечә сөвилчә, шадлыгыла бахмаг вә ја һөмин өмүр һатгында сөвилчә дүшүмөк олар? Бир һалда ким, сөвилчизм адымы торпаға тапшырмышыг? Көрүндүзү кими, һөмин чүмләшин ифадә тәрэн гүсүрлүдур.

Белә бир суала чавә бермөзә чалышаг: экер лексик сөһбә лексик нормаја, грамматик нөгәсән грамматик нормаја, мөнтиги гүсүр мөнтиги дүшүмөк нормасына, дүргү ишарәсн сөһән дүргү ишарәсн нормасына ринајет етмәзәјин нотичәсиндә баш верирөс, бәс үслуб хәтәси һәһсә норманын позумасы нотичәсиндә баш верир? Үслуб сөһөннин лексик, грамматик, мөнтиғлик нормалары илэ алагоси һатгында нэ декөк олар? Фәрдин ифадә тәрзини илэзләмәлә билчөк норма мөвчәдүрмү? Нитт фәалијјэтиндә үслуби бир објектив илэзләмәличә — едәби норма вәрсә, онун мәншјјэти, јаранышы, икисшәф јоллары һатгында нэ декөк олар? Бу суаларга конкрет, јығчән чавәб вермөзә чалышаг. Әвәлән, дил нормаларынын нэ олдуғуну ајдылашдырмаг. Дил нормасы нөдир? Әдәби дил нормасы нөдир: о, нечә јаранаб төһшкүл тапыр?

Академик М. Чәфар нитт мэдэнијјэтино һәср етдији мөгәләрләриндән бириндә охучуну «Нечә олмушдур ким, дилни гајдә-гаууилары, грамматик гүрүлүшү, фонетик, морфоложи хуусенјјэтлэри, төлөһүзэ нормалары нәзәри чөһөтдән Азәрбайжан дилчијјиндә ишләмәдәјин дөврләрдә бәлэ, илэки эдэби дилни јазмәлә гоулудә, ондан дәһа артыг бөдин дилни ишфәни голудә дэ төһби јолла бәлэ бир дил үмүмиләјинә мејл (ләһчә, диалект, илэз), төһирини гаһыммадан үмүмиләк сөз вэ ифадәләрә илэ планә чөкмөк мејли) өмәлэ кәлимиш, чөх сонралар Азәрбайжан дилчилик елминдә

асасландырылмыш гануларын, нормаларын чогуу догит көзлөнүлмүшдир?»

Музыр совет дилчилеринден К. С. Горбачевич языр: «Норма (дил нормасы) төкчө ичтиманитт тарафиндан боюнчлун дил гаджасы дейли, о һәм до реал нитт фәалиятиндо объективлик касб етмиш, дил системаларини ганунауңуулугуу экс етидиран өз иүфүзлү язгычлар тарафиндан сөз өз грамматик формалардан истифадо едилмәси илә төсдиг едилән гаджадар» (Нормы современного русского литературного языка. М., «Просвешшеније», 1978, сәһ. 34).

Алимләр нитт фәалиятиндо объектив оларга жаранан дил нормалары үчүн ашыгдакы ме'ярлары башлыча әләмәт һесаб едирлар.

1) ишләклик дәрәсәси; 2) әдәби дили системаларина үңуулугу; 3) ичтиманитт тарафиндан боюнчләмәси.

К. Әлиев «Вариантлар өз нормалар» мәгаләсиндо гејд едири ки, нормалар әдәби дилин бүтүн сәнвијәларини әһәт едири: фонетик нормалар, лексик нормалар, грамматик нормалар, орфографик нормалар, үслуби нормалар.

Б. Н. Головин көстөрир ки, дил нормасы адамларын нитт фәалиятини нызамлајычысыдыр, ләкин бу көрәклик нызамлајычы нитт фәалиятини там әһәт едә билмир. Нә үчүн? Чүнки ниттдо јалынз нормаларын тәләбинә чаваб вермәктә јазылы өз ишфини иштин там јакшылашдырмаг олмәз, даһа доғрусу, үнсирјәтдә мәдәни сәнвијә өз сечилмә тәмин едилә билмәз. Буну онунла иһәт етмәк олар ки, норма ниттин дил чәһәтин, бир сөздә, структуруну нызамлајыр.

Доғрудан да, ола биләр ки, нитт дүзүң, јәни дил нормаларина үңи олсун, амма асанлыгла гавраныламысн. Нитт мәнтиги чәһәтдән до гејрдиг өз зиддијәтлн, амма дил системиндән, структурундан истифадо бахымындан дүзүң ола биләр. Нитт дүзүң олуб, мүјәјән һәлләрдә тамәнилә јерсиз тә'сир багышлаја биләр. Көрүңур, инсанын нитт фәалиятиндо дил нормаларындән башга, јәрн нызамлајычлар да тә'сир көстөрир ки, һәмни нызамлајычлары үнүми шәкилдә «мәгсәдәүңуулуг» адаландырмаг олар.

Б. Н. Головин да, К. С. Горбачевич дә мәгсәдәүңуулугу нитт тәнзимләјиңи һесаб едирлар, ләкин бу тәнзим-

ләјиңини үслуби норма олдуғуну көстөрмирлар.

М. Н. Кожина «Рус дилини үслубијәтә» монографиясиндә үслуби нормалар бәлә тәриф верир: «Үслуби нормалар мәгсәд өз мөзундан асылы оларга тарихан дилдә јаранмыш үслуби имканларын нитгдә мәгсәдәүңуу реалләз олунмәсыдыр». Мүәллиф орадачә гејд едири ки, үслуб сәһиә үслуби нормаја — мәгсәдәүңуулуга риәјәт етмәәјини нитчәсиндә бәш верир. Демәли, даһышан өз јазан фикирларын ифәдәсиндә дил вәситләриндән мәгсәдәүңуу истифадо едирсә, онун нитти әјдин, дағиг, мәнтигли, тә'сирли, зәңкин, дүзүң олчагадыр. Нитт фәалиятиндо дил нормаларын өз мәгсәдәүңуулугу нормасынн «ниттфағи» нитгдә бу кими үслуби кејфијәтлери јарадыр: дүзүңлүк, доғиглик, әјдәңлик, мәнтиглилик, ардычыллыг, ифәдәлилик, зәңкинлик, могадылыг, әһәңкарлык. Ниттин бу кејфијәтләриндә мәһз орфоепик, орфографик, лексик, грамматик нормалар өз мәгсәдәүңуулугу бүнөврә ролуну ойнајыр.

«Нитт мәдәнијәтинин әсәсләры» китабында ниттин кејфијәтләрн чох дүзүң оларга ниттин јаранма амилләри илә әләғәләндиријиләр (нитт-ниттин предмет, нитт-дил, нитт-тәфәкүр, нитт-үванан, нитт-үнсирјәт тәфәкүр). Ләкин бу шәрһ нитт мәдәнијәтиндә вачиб мәсәлә едан үслуби норма проблемини дүрүстләшдирик үчүн кифәјәт дейли.

Биз ниттин коммуникатив кејфијәтләрини башга нөгтеји-нәзәрдән иһәт етмәјә чалышчарыг. Бу кејфијәтләр дилдән мәгсәдәүңуу истифадини нитчәсиндәми јаранур?

Мүхтәлиф дилләрдә даһышанларын нитти коммуникатив кејфијәтләринә көрә бир-биринә бәнәјир. һәңси дилдә даһышасындән асылы олмајарга, «нитт мүәллифиндән» төләб олунур ки, о: 1) дилин системини, структуруну әһәт едан нормалары поэмәсин; 2) ниттин дил вәситләриндән мәгсәдәүңуу истифадо етсин (демәли, мәгсәдәүңуулугу нормасын поэмәсин); 3) ниттин тәртибиндә үнсирјәт шәрәтинин нәзәр әлсин өз с.

Дејәк ки, хәбәрин мутәда илә узләшмәси синтактик нормадар; сөздә вургу, вурғуну јерн тәләффүз нормасыдыр; исмларын һәлләнмәси, чөмләнмәси морфоложи нормадар. Бәс әјдәңлик нечә? Бу, үслуби нормадыр-

мы? О да, онун кими ниттин бәшга коммуникатив кејфијәтлери мәгсәдәүңуулугу нормасынн һесәба алынмәси нитчәсиндәми јаранур? Јәни олар да инсанларын нитт фәалиятиндо объектив оларга јаранан дил ме'ярларыдырмы?

Бу суалларын чавабыны вермәздән әвәл, бир мәсәләјә охучуну иттиги нитт чөлб етмәк истәдири. Дилчилик әдәбијәтанда дилин бир нечә функцијәтләр гејд едилир:

1) Дилин аңлашма функцијасы. Дил, һәр шејдән әвәл, аңлашма, үнсирјәт вәситәсиндә.

2) Дилин мө'лумәтвәрмә функцијасы. Инсан әсләрдән бәрдири ки, дилдән иһармәсија вәситәси кими истифадо едири.

3) Дилин тә'сиркөстөрмә функцијасы. Дил инсанлар арасында һәм до естетик вәзифә даһышыр, бу вәзифәни јеринә јетирир.

Бизә әлә кәлир ки, дилин бәшга нормаларынн, мәсәлән, фонетик, орфоепик, морфоложи, синтактик, сөзјарадычылыгы нормаларындән фәргли оларга, үслуби ме'ярлар мәһз дилин бу үч әсәс функцијасы илә даһа чох бағлы оларга тәшәккүл тәһмишдыр.

Дилин аңлашма функцијасы дилдән мәһз мәгсәдәүңуу истифадини төләб едири, бу төләб исе нитгдә әјдәңлик, доғиглик ме'ярнын јарадык. Јахүд, әңгиләс, бу өз ја дикәр шәхсин бәшга сә тарафиндан бәшга дүшүлмәк, дәрк едилмәк иһәји нитгдә әјдәңлик, доғиглик нормасыны формәлашдырыр. Дилин тә'сиркөстөрмә функцијасы да дил вәситәләриндән нитгдә мәгсәдәүңуу шәкилдә истифадини тәләбидән иһәти кәлиб. Бу төләб исе нитт үчүн бәшга нормалар формәлашдырыр. Фәрд бәшгасына тә'сир көстөрмәк үчүн даһи дилдән сечмә јола, мәгсәдәүңуу истифадо етмәјә чәлд көстөрмә; нитгидә дил хәзинәсиндәки образлы ифәдәләрдән истифадо едиб өз ја өзү јези образлар, јени гәһәли сөзләр, ифәдәләр јарадыб. Бир сөздә, инсан дилдән фәјдаләниб өз ејни заманда дилн әңкиңләшдириб. Дилдән бу тәрәдә истифадо нитгдә образлылык, зәңкиңлик, тә'сирлилик, ифәдәлилик, әһәңкарлык нормаларынн јарадыб.

Дилдән мәгсәдәүңуу истифадо дилин үслуби системләрини јарадыб, һәттә һәр систем даһиңлидә роңкароник жанрларын формәлашмәсина сәбаб олуб.

Елә көтүрәк бәди үслубу. Бу үслубдә јарәдәлмыш бәјәтләрдән, һөләварлардан тутмуш дәстәларачан, нағылларачан роңкароник жанрлар инсан образлы тәфәккүрүнн мөһүлү һесәб олунур. Бу жанрларын һәр бирн инсанн дилдән, һәттә материәлидән мәгсәдәүңуу истифадини нитчәси кими формәлаштыр. Мәһиш бәјәтләри, охшамалар, дәјләләр, ағылар мүјәјән һәләт ситуәсиңиңдә мүјәјән мәгсәдәлә дейлиб-јарәдәлир.

Әкәр нитгдә әјдәңлик, әһәңкарлык инсан чәмијәтинин формәлашма бәшләдыгы дөврләрдә, онун иә дорин гәтләры илә бағлыдыр, мәнтигилек нормасы бәшәр тарихинн бир гәдәр сонрак дөврләри, инсан тәфәккүрүнн мүјәјән инкишәф сәвнјәсинә чәтмәси мәрһәләлери илә әләғли јараныб (тичәртәтин, елмин, мәдәнијәтин тәрәғити инсан тәфәккүрүнн инкишәфи илә бағлыдыр). Сөз јох ки, чәмијәтин инкишәф мәрһәләләриндә нитгдә мәнтиги шәрһ мүјәјән бир объектив ме'јара табе олуб.

Ә. Хагани мәнтиги дүшүнмәк гәбиләјитинн јүксәк гәјмәтләндирерәк јазмышдыр:

Бөш сөз инсанларын абрьны төкәр,
Јәлән ширәләрн дә бағрынн сәкәр,
Узунулуғу икил адамларын да
Өмүрдә даһиңа чәтмәшн дәрәә,
Мәнтигсиз, дәһилсиз, јәлән

даһышмаг.

Надән адамларын ишидир аңмаг.

Нитт фәалијәтиндә үслуби нормаларын, дилдән мәгсәдәүңуу истифадини нәзәрдә тутулмәси ниттин сәләшләнмәсинә, онун мәнтиги өз дүзүң олмәсина, тә'сирлидән илә сечилмәснә сәбаб олур. Бир сөздә, дилин функционаллыгына әсәс сәбаб фәрдн дил материәлидән мәгсәдәли истифадаһи олмушур. Үслубијәтә аңд јазылымш дәрәликләрдән бириндә охујур: «Функционал үслуби норма — бу ичтиман вәрийимн мүјәјән сәһәсиндә дилдән истифадо нормасын өз һәм до дил үнсирјәтинин конкрет вәзифәси илә бағлы нитт јарадычылыгынн гәјләлери өз пријомлардыр».

Нитгдә үслуб сәһләлери фәрдин грамматик өз лексик нормалары ниттин предметини аңд фәктлардан дүзүң, мәгсәдәүңуу истифадо етмәсинин нитчәсиндә бәш верир. Мәсәлән, 1) «Шәкирләрдин коммунист дүңјәкөрү-

шунун формалашмасында бөдін эсэр-дэ гөрһаманын һојат мөвгеји чоһ бөрү аһамийјт кәсб едир. 2) «Мән шир просендә буну эи вачиб ии билһирәм». 3) «Шакирдләр бу ексурсијалар заманы бөүк һмакшалр сәһибһи олурлар». 4) «Мән өз дәслрләрини муәсир дәрәсә верилән тәләбләр сәвијәсиндә кәчмәји өзүмә борч һесаб едирәм». 5) «Гәзетләрдә чоһлу онун һаггында бир чоһ мөғалләр һазыла». 6) «Бир дәстә Сарван колхозчулары Гарчалак совхозуна кәмәк етмәји гәрәра алдылар».

1-чи ва 3-чү нумуналәрдә сөздән

дүзүк, моғамында истифада етмәкәк нәтижәсиндә ниттин ајдыллыгы позулум, 2-чи ва 4-чү нумуналәрдә ејни сәбәблә бағлы гүсүр нитдә аһанкдарлығы ва дөһиглијә хәләл кәтирмиш, 5-чи ва 6-чы чүмләләрдә грамматик нормалара дүзүк рияјәт етмәк, сөз сырасына позмаг нитдә фикрин ифәдәсиндә дөһиглијә хәләл кәтирмишдир.

Демәли, үслуби нормалар лексик, грамматик нормаларада эләгәләрдыр ва бу нормалара рияјәт едилмәмәси ниттин үслубуна да тәсир кәстәрир, бир ва ја дикәр үслуби норманы позур.

«Дәдә Горгуд»ла мә’нәви бағлылыглар

Маарифкә һачыјева
филолокија елмләрини намагәдди, досетт

Муәсир әдәбијјаттын иһкишаф һану-науғулуғларыннан бирини онун фолклора, өз илһин мәнбәјинә даһа фәал шәкилдә һајымасдыр. Һазырда фолклор, халғын бәдін тәфәккүрүнүн мәһсулу олан һарадычылыг нумунәләрини, әдәбијјаттын дәрини, даһилн гәтләрына һүфүз едир, эсәрләрини гурулушуну ва идеја консепсијасына тәбиһи сүрәтдә даһил олур. Белә бир чәһәт чоһ сәчһијәндир ки, сон илләрдә әдәби тәһгиди дигтәт мәркәзиндә дајанан эсәрләрин чоһуну идејасына ва поетикасына фолклорун гүвәтли тәсирини, фолклор үнсүрләринин даһил олмасын көрүрүк.

Муәсир әдәбијјатда фолклор тәфәккүрүнә һајымда, әлбәттә, јени сәчһијәдир. Бу, әдәбијјаттын халғ шифәһини бәдін сөзү илә онун ән’әнәви бағлылығы кимн изаһ олунуа билмәз. Бу бағлылыг, бир тәсир әдәбијјаттын бөүк бәшһи вәзифәсиндән — һисанә өз һисанн борчуну дәрк етдирмәк, әзәли бәшһи сәрвәтләрини тәсдигләмәк сә’јиндә ирәли кәлир.

Сон илләр Азәрбајҗан әдәбијјатында, хүсүсәнә поезијасында «Дәдә Горгуд» епосу илә сөсләшән чәһәтләрини мејдана чыкмасына да бунуна изаһ етмәк ләзым кәлир.

Хүсүсән дә муәсир поезијамызын дил хүсүснјјәтләрини илә фолклорумунуғу чыдм нумунәси олан «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили вә поетикасы арасында олан алаһиддә һајымлыг вә ох-

шарлыг, һәттә ејнијјәт муәсир поетик дилдин, поетик тәфәккүрүн тарихи көкүрәрини вә мәнбәләрини ајдымлашдырур. Бу көкү вә мәнбәни мәнмәсдиҗкә, онула тамасыны күчләндирдиҗкә муәсир бәдін дилин ифәдә һмакналары, образлылыг хүсүснјјәтләри дә зәһкиләшәрин вә дәрипләшәрин. Белә бир хүсүснјјәтин 60-чы илләрин поетик просендәда даһа гәбәрә сүрәтдә мејдана чыдығына вә иһкишаф етдијини муһаһидә едирик.

Поезијамызда сөзләрин гоша шәкилдә иһләнмәси хүсүснјјәти вәр. Мә’лумдур ки, «Дәдә Горгуд» сөзләриндә дә бу чәһәтә тәсәдүф едилир вә сөзләрин белә формада иһләнмәси шәрәд мә’нанан, образн емоционал тәсирини артырур, кәскинләшдирир. Мәсәлә:

Чығнам-чығнам гәјаләрдан

Бөүк-бөүк ағач кәмиләр чыхан су,

...Кумбур-кумбур нағаралар чалыды ол күн.

Бурмасы алтын тунч борулар ојнадан су.

...Кумбур-кумбур нағаралар чалыды ол күн.

Бурмасы алтын тунч борулар чалыды ол күн.

Халғ шаирн Р. Рза «Дәдә Горгуд»ун поетикасында кәлән бу хүсүснјјәтә шәрәддә чох кәниш јер вермишдир. Шаирин елә шәрәрин вәрдыр ки, гоша сөзләр бу шәрәлрин дил гурулушунда чох муһум чәһәтдир. Мәсәлә, «Динч отурун, ағалар» белә шәр-

ләрән биридир. Бурада Р. Рза «ин-санлар шөһөр-шөһәр», «көрпәләр ахын-ахын», «сәһәрләр нуру-нуру», «зәмилар сунбул-сунбул», «торпаглар әкин-әкин», «сүғүләр нәгмә-нәгмә» ва с. шәкилдә ифәдәләрә мүраҗәт етмишдир.

Шаир бу ифәдәләрин иһләдәрәкн онларын мисрадакы мә’на вә функцијасына кәрә мүјәјән дәјишкнликләр дә едир. Мәсәлә, ашагыдакы парчада олдуғу кими:

Дејирсиннз шөһөр-шөһәр һисанлар, мөктәб-мөктәб ушаглар дәстә-дәстә чаванлар гојну мөһәббәтли, кечәси күндүзү ширин сөһбәтли нечә евләр, очаглар, нәгмә-нәгмә күчәләр, бәдәл-булаг јарпаглар динч әмакн күндүзләр, кечәләр бүрүнсүн өлүм сүкутунә.

Дигтәт етсәк, көрәрик ки, Р. Рза бу шәрәд әдәт етмәдијини сөзләри гоша шәкилдә иһләтмишдир. Башға сөзлә, о, бу чүр формаја шурулу оларак мүраҗәт етмишдир. Аһчаг мәсәлә бундадыр ки, онун сөзләри гоша иһләтмәси формал характер дашыр, чүнки сөзләрини бу шәкилдә дүзүмү шәр’ин үмуми руһу вә поетик вәзифәсинә табә тутулмушду.

Биз сөзләрин мисрада гоша шәкилдә иһләнмәсинә башға шаирләрини-зини дә эсәрләриндә тәсәдүф едирик:

Догаг чадар-чадар, гәлб ојур-ојур,

Тарих јашамышман һәсрәтдән бәри.

(Б. Ваһабзадә).

Чадыр-чадыр дағлар күлсүн

Үстүмүзә нуру төкүлсүн!

Нәгмә-нәгмә сәсим кәлсин

Мәнним илләрдән-илләрдән!

(М. Күлҗүн).

«Дәдә Горгуд»ун поезијамызла мә’нәви бағлылыг, әлбәттә, јалынз сөзләрини гоша иһләнмәси сәвијәсиндә гәлмир. «Дәдә Горгуд» руһу вә поетик дүнјағөрүшү дә поезијамызын мә’нәви сәрвәтләр системиндә јашамағда давам едир. Бу чәһәтдән аһа мөвзү-сүн, гадын мөвзүсүнү хүсусән гәјә едә биләрик.

Поезијамызда ананын бөүкүлүју, учалығы һаггында классик поетик нумунәләр вәрдыр. Ғ. Чаббарлынын «Аһа» шәр’ин, С. Вурғун, Р. Рза, М. Мүшфиг, С. Рүстәм, Һ. Ариф ва б. аһа

мөвзүсунда кәзәл, тәсирин шәр’ләри бунә мисәлдир. Онлар аһа вә доғма торпаг аһајымлыгын бир-бириндән ајырмырлар:

Торпағым аһасыз гадмасын дејә,
Торпағым гојнуна көчүр аһалар.

(Һ. Ариф).

Аһаја сонсуз севки вә парәстн һис-син «Дәдә Горгуд» китабынын дә әсәс мотивләрилдн биридир. «Дәдә Горгуд»да «аһа һагғы таяры һагғы» кими баша шурулу. Аһаја мөһәббәт Сауур Газаынн симасында јүксәк ифәдәсини тапмишдыр:

Мәрә Шөклү Мәлик.

Гырх иһкитлә оғлум Урғуз

кәтириб дурурсан,

Гулун олсун.

Товла-товла шәһбәз атларым

кәтириб дурурсан,

Сәнә минәт олсун.

Гатар-гатар, дөвәләрим

кәтириб дурурсан,

Сәнә јүкләт олсун.

Гарычғ аһамы кәтириб дурурсан,

мәрә кәфир,

Аһамы веркил мәнә

Савашмадан, урушмадан

гајымдајым,

Кәри дөвәјим, кәдајим, бәлли

билкил—ледн.

«Дәдә Горгуд» дастанларында иһ-

ләрәлиһш бир чоһ типик идиомлар,

иһләрәл, мәсәләләр вә аталар сөзләри

Азәрбајҗанда иһди дә мөвчүдулар,

халғын дилиндә вә мәншәтиндә гәл-

магдадыр.

Дастандакы бир чоһ мотивлар илә

дикәр дастанларда, нағгаларда рәи-

кәрик снәслә һәлиндә јашајур.

«Ашығ Гәрибдәки бир сыра һадисә-

лар Бәмси Бејрәк бојундакы һадисә-

ләрлә, вәгиләрлә сөсләрин. Бәзи на-

ғгаларымыздакы кәлкәкәләр тапа-

кәзү хатырладыр.

Јери кәлиһшкән гәјә едәк ки, Дәдә

Горгудун сүжетләри эсәсиндә јаран-

мыш белә сәвәрләрдән бири дә Ғ. Дә-

мирчизаданын «Гарача чобан» аһа-

нағлы-һесидин. Мүһәррибдән сонра

Күнч тамашачылар тәғриятда тама-

шаға гојулан һәмнн пјесдә шәр’ијјәт

зонф даһа да, пјесин «Китаби-Дәдә

Горгуд»дакы «Сауур Газаынн евинин

гајмалыдығы боју бојан едәләр» һека-

јәсиндәки Гарача чобан аһвадәти илә

бағлы олмасы «Дәдә Горгуд» сүжет-

ләринин бәдн тәсвири баһимындан

марәғлидыр.

«Дәдә Горгуд»ун классик вә муасир Азәрбајҗан поезиясы илә идеја җарадычылыгы әләгаларының башга аспектләри дә вардыр. Мәсәлән, бу бахымдан «Дәдә Горгуд» поэтикасы илә муасир поезияның сөсләшән чәһәтләри хуәсуәлә бөјүк марат доғруур.

60-чы илләрдә Азәрбајҗан поезиясында јени үслүб вә форма мейләрини сүр'әтлә инкишаф етмәси, реализм вә сәләләјә мейли пуәватәләнмәси муасир шаирләри «Дәдә Горгуд»а, оңун поэтик дејиминә кәтириб чыхармышдыр.

Белә бир җағдыш муасир поезиямызын һәм вәзи, һәм дә образлы структурада өзүңү һисс етдирмишдик.

Мә'лумдур ки, өз гәдм әһ'әләри илә мейһәм бағлы олан муасир Азәрбајҗан шә'ри һәм һеча, һәм әруз, һәм дә сәрбәст шә'р формасында јараныр, инкишаф едир вә зәнкнләшир. Бу һалда тәби оларат белә бир суал мейдана чыхар: бәс «Китаби-Дәдә Горгуд»а олан шә'р муасир Азәрбајҗан шә'ринә һансы чәһәтдән јахындыр?

Горгудһуәсында мубәһисәли проблемләрдән бири дә дастанын шә'р формасының өзүнмәхәсуәлуғдуур. «Китаби-Дәдә Горгуд» тәдгигатчыларының бә'зиләри (В. Журмуһски, Х. Корәғлу) «Дәдә Горгуд»дакы шә'рин вәзини ритмик вәзи һесаб едирләр. Бә'зиләри исә (мәс.: Америка шаирләри Ә. Уәсал, В. Валкер вә Ф. Сумер) «Дәдә Горгуд» шә'рлярини «иәсрин поезиясы» адландырырлар. «Дәдә Горгуд»ун турк вә Азәрбајҗан тәдгигатчылары О. Ш. Кәкјәј, М. Еркин, Н. Араслы, М. Тәһмасиб, А. Ахундов, Т. һачмәје, Е. Әлибәјзәдә, Ш. Чәмшәнд, А. Асланов, К. Валһејә, Анар вә б. «Дәдә Горгуд» шә'ри һаггында марағлы фикирләр сөјләмишләр. Бурада биз «Дәдә Горгуд» һаггында сон вахтлар марағлы тәдгигат алармыш јазычы Анарын бә'зи фикирләри үзәриндә дөјәнамаг естәјирик.

Анара кәрә «Дәдә Горгуд»ун нәзми түркдилли шә'ри һаҗа архан, даһа гәдм, илкин шәклиндир: «Бәс онда Дәдә Горгуд өзү Бәјат бәјунадан олаола бәјатларын јаратдығлары һадир поэтик ичинни — бәјаты формасыны иңјә билмир, танымыр? Бу билмәчәни илзәи нәдир? Јеканә изаһ Дәдә Горгуд нәзминин түркдилли шә'ри һаҗа архан, даһа гәдм илкин шәкли олмасыдыр.

Демәлли, Дәдә Горгуд шә'ри түркдилли нәзмин һалә әруз вәзинин мәһисәмәдји, һечә вәзиндә дөгит, гәлибләнмиш һеча вә гаһија системна маллқ гошмалар, кәрәјиләр, бәјатылар јаратмадығы даһа әски дөвләрин, чох-чох гәдмләрин јадикарыдыр.

Дастанын шә'ри үзәриндә дүшүнчәләрини давам едиб мүүәлиф «Дәдә Горгуд» шә'рляри индики Азәрбајҗан шә'ринә һәм руһу, һәм формасы е'тибарилә чох доғма вә јахындыр» гәзәттинә кәлдр (Бах: Анар. «Дәдә Горгуд» дүнјасы. «Азәрбајҗан» журналы, 1985, №11).

Ғејд етмәк ләзымдыр ки, гәдм әдби-мәдәни абидәниз олан «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанындакы шә'рляриңи чоғу сабит өчлүдү поэтик нунуәә оламадығындан бу шә'рләр әдәбијәтшунәсләғмызада сәрбәст шә'р һесаб едләнмишдр. Бу бәрәдә проф. Ә. Агајев кәстәрир ки, сәрбәстлигин һәм вәзидә, һәм гәһијәдә, һәм дә шә'р дилнин синтактик гурулушу вә поэтик төһләлиндә вахтлилә гәдм түркдилли шә'рлә тәзәһур етмиш олдугуну, оңун гәлиғларын вә иләзәрини «Дәдә Горгуд»дән башлајарат һәм јазылы поезиямызда, һәм дә шифаһи шә'рлә уауи мүдәт јашамышдыр.

Тәңгид муасир сәрбәст шә'рдә «Дәдә Горгуд» поезиясының гүвәттли тә'сири олдугуну ғејд едир. Бунун бир чох сәбаби вардыр.

Азәрбајҗан совет шә'риниң идеја-мүдә чәһәтдән тәшкәкулунда фолклор прәсимзи әһәмијәтләри рол ойнадығы ки ми поэтика чәһәтдән дә оңун әзкнләшмәсиндә, јени поэтик формалар ахарышында шифаһи халг поезиясының, фолклор абидәляринин тә'сири һәлдәдичи амилләрдән олдугу мә'лумдур. Бу нәггәтә-нәзәрдән Азәрбајҗан совет шә'риниң поэтикасы илә «Дәдә Горгуд» поэтикасының бә'зи сөсләшмәләри чох тәбиңдир.

Азәрбајҗан фолклорунун гәдм абидәси олан «Дәдә Горгуд»ла муасир Азәрбајҗан шә'ри арасында охшарлығлар, һәр шәјдән әввәл, өзүңү вәзидә, шә'рин поэтик гурулушунда буруз вәрдјини кәстәрмәлиңдә. Даһа конкрет дөсәк, «Дәдә Горгуд»ла муасир Азәрбајҗан сәрбәст шә'ри арасында әләғә бурада илк нөвбәдә нөзәр кәлдр. Лакин муасир поезия илә «Дәдә Горгуд» әләғәләри јалһыз вәзи фактору илә мәндуғлашмыр. Дастанла муасир шә'р арасындакы әләғә вә

тәмәсын дикәр сәһәләри дә вардыр ки, буну поэтик образ вә мотив јахынлығында, «Дәдә Горгуд» мотивляринин интерперасиясында тә'јин едә биләри. О да ғејд олунамалыдыр ки, «Дәдә Горгуд»ла јарадычылыгы әләғәси 70—80-чи илләрдә јалһыз поезияда мәндуғлашмыр. «Дәдә Горгуд»ла җағдыш нәсрәдә вә драматуркијада да мұшаһидә олуңур. Анарын «Дәдә Горгуд» мотивляри әсасында сәенари јазмасы, бу сәенари әсасында филмин чәкиләмәс дастанын идеја вә фәлсәфи мәзәми дәринлигини бир даһа тәсдиғ етди. Анар сәенариң дастанын дил вә поэтика системини һиғз етмишдир. Әлбәтте, буну дастаны тәқрар етмәк, үслүбуна үғуңлашмағ мә'насында бәшә дүшмәк ләзым дејиләр. Тәдгигатчы мұшаһидә едир ки, Анар «Китаби-Дәдә Горгуд»ун һәрфи мә'насын јох, поэтик формасыны сахлајыб, арханк структураңу там дөјшмәсәдә, мұәјјиз әләвәләр елиб, ајры-ајры мотивляри образлы бирләширдиб, дил үслүбу да муасир охчу вә тамашачы сөвијәсини нөзәрә аларат муасирләширдиб.

Дәдә Горгуд мотивләри 70—80-чи илләр поезиясында мунуң сәсиал-бәшәри вә фәлсәфи проблемләрини поэтик һәләлиңә көмәк етмишдир.

Белә әсәрләри ичәрсиндә Н. Хәзрини «Әфсанәли јухулар» вә А. Абдуллазаданың «Улу Горгуд» (1980) поемаларыны ајрыча ғејд етмәк мүмкүндүр. Н. Хәзриң поемада «Дәдә Горгуд»дакы гәдән-ана мотивини әсас көтүрүб вә мотив вәтәһләрәриңи, торпағ, очага сәдәгат мөвзусу илә үзәи шәклиндә әләғәләндирмишдир.

Н. Хәзриниң «Әфсанәли јухулар» поемасының әсас мөвзуляриңдан бири ана мөвзусудур. Поемаја јаздығы өң сөздә мүүәлиф өз јарадычылыгы мәгсәдјини белә изаһ едир: «Ана» поемасы үзәриндә ишләјирдим. Мәндә белә бир фикир доғду: Бу күң, 20-чи әсриниң җоңунда гурурла јашајыб өмрүңү бәшә үрүмшә ананам мә'нәви бачылары кимләр олушудур? Чоҗалым узат әсләрә кетди. Хәтиримә Бурада хатун кәлди. Нұшабә көз өмүңдән кечди. Мәһәстини дүшүндүм, һәчәриң гәһрәманлығыны хатырладым. Мәңә елә кәлди ки, анам өз бачыларының сөғә аналығ дугуларыны, гәдми мүдәриклигини, дағын шаһрәһәлигини вә гәдән мәрдәлигини өзүңдә чәм-

ләшдирмиш вә мәним әсримә гәдәр кәтириб чатдырмышдыр. Оңунчүр дә мән «Ананым бачылары» ады алтән-дә сәсиалә поемалар јазмағ фикриңә дүшүдүм. Азәрбајҗан мәдәнијәтинин гәдм вә әдәби абидәси «Китаби-Дәдә Горгуд»а мүраҗиғат етләм.

Н. Хәзриң поемада «Дәдә Горгуд» бәјарыкын һадисә вә мотивлярини бәдиһи шәклиндә ишләдјини кими дастанын поэтик образлылығына вә хуәсуәтләринә дә сәдәгатли гәдмишдир. Н. Хәзриң шә'ри бурада дастанын поэтикасы илә јахындан сөсләшир. Бу јахынлығ поеманын метафорик ифадә тәриңдә, гәһрәманларын филогик тәфәсириндә, гәһрәманларын миғик планда тәчәссүсүндә дугулар.

Н. Хәзриң поеманың мотивлярини сәнрәләр «Торпаға сәңчәлән гилынчә» мөзәмү прәсиндә дә сахлашмыр. Прәсдә поеманын аңчағ сүҗет хәттини әсәси сахлашмышдыр. Бурада һадисә даһа кенши вә драматик планда инкишаф етдирлмишдир.

Н. Хәзриңдән фәргли оларат шаир А. Абдуллазәдә «Дәдә Горгуд» мотивляриңи ишғығида дүңјанын, ишәңлиғын тәләји үзәриндә, бөјүк бәшәри сәрвәтләр үзәриндә дүшүңур. Шаирини өз ғаршысына доғдуңу бу вәзифә оңун әсәриниң јарымын вә үслүбуна өз шә'ри етмишдир. А. Абдуллазәдә эпосун мотивляриң әсасында лирик-фәлсәфи поема јазмышдыр. Дәдә Горгуд өјүдләри, әхләғи вә аналығшылары контекстиндә муасир дүңјанын, муасир ишәңлиғиң җағғаларының, проблемляриңи көтүр-гөј етмишдир. Поеманың Дәдә Горгудла сөһбәт, оңа мүраҗиғат формасында јазылмасы да бунуңла бағдыр. Шаир «Дәдә Горгуд»а бизим әсрин һадисәләриңдән, чәтнәшкәлириңдән, мә'нәви дөјәрләриңдән чыхыш сәләрәк үз гүтүр, «кәлимәли-кәдимли дүңјәдә» Горгудла данышыр. Дүңјәдә Горгуддан сәнра чох шәј баш вермишдир, чох һадисәләр вә фәһәләр олушудур. Лакин Горгуд һәггәти, Горгуд мүдәриклији гәдмишдир.

Беләликлә, бүтүн дедикләримә јекунлашдырсат, там әсәслә ғејд едә биләрик ки, «Дәдә Горгуд» вә муасир поезияның әләғәләри чохчәһәтли олуб, муасир поэтик прәсәсини јарадычылығ проблемляриңи инкишаф мейләриңи, җәир вә идеја-мөвзу сәһисәсиндә ахарышыларыны әһтә едир.

XIX эр ашыг ше'риндө жени шөкиллөр

Гүлжас ВӘКИЛОВ

XIX эр ашыг лирикасы мазмуну өз мүнөзүчө эттирилде жөнөткөндүн киши, формача да жени негизин шөкиллөргө зориктирилгендиктен. Аг Ашыгын, Ашыг Алынын, Ашыг Элөскөрин, Шөмкүрүн Ашыг Гүсөжини, Молла Чүмөнин жардамчылыгында ела ше'р формалары бар ки, оларга XIX эрде гадорки ашыг поезиясында тасадуф едилмир. Төсниф, догадәймөз төчнис, догадәймөз чыгалы төчнис, һәрфүстө төчнис, догадәймөз дивани, беһанәли чыгалы төчнис, һәрфүстө мүхөмәс, сәлләма көрәйлә, һәрәтәтлй көрәйлә, чыгалы зөңчирләмә, догадәймөз зөңчирли мүхөмәс киши ше'р формаларыны мөһз XIX эр ашыглары жаратмышлар. Бу ше'р формаларында бүтүн ашыгларын жаралдычылыгында естифәдә олунушмындыр. Төснифә жалын эи әвәл Аг Ашыгын, догадәймөз төчнис, чинас мүхөмәс, чинас көрәйлә, догадәймөз чыгалы төчнис Ашыг Алынын, догадәймөз зөңчирләмә, әлифлам көрәйлә, догадәймөз дивани, дилторпөмөз, мүстәзәд төчниси Ашыг Элөскөрин, беһанәли чыгалы төчниси Шөмкүрүн Ашыг Гүсөжини, сәлләма көрәйлә, һәрфүстө төчнис, чыгалы зөңчирләмә, һәрәтәтлй көрәйлә, чыгалы гөшмаја, гөшма-бајатја Молла Чүмөнин жардамчылыгында раст кәлирик. Бу формалар һеч шөбүсиз, һөмин ашыглар төрөфиндән жаралдымышлар. Көстөрилән формаларда олан ше'рләрн һәр бири өзүнәмәхүсү бир саз һавасы үзөрндә гурулмушдур. Мәсәлән, төчнис, догадәймөз төчнис, чыгалы төчнис, мүстәзәд төчнис, беһанәли төчнис, анчаг «Тәчнис» башасы үстүндә охунур. Чинас көрәйлә, чинас, мүхөмәс, чинас дивани вә башга чинас гафиләләрә гурулмуш ше'рләр төчнис мелодиясы нотуна үгүн колмадијн үчүн төчнис сәйлә билмәз, чүнки төчнис нот өлүсү јалын өз бир һеча илә шөртлөнир.

Чан алаң бир чанансан
Боју бәстә Балаханым.
Зәһаданын гохур әнбәр,
Ләб бәләниб бала, ханым...

Көрүндүјү киши, Ашыг Алынын бу көрәйләсинин бүтүн гафиләләрн чн-

нас сөзлөрдән дүзәлдилмишдир. Ләкин буунула белә, она төчнис демәк олмәз.

Дивани, догадәймөз дивани, мүхөмәс, чыгалы мүхөмәс, чинас мүхөмәс да ејнилә беләдир. Гошманын, көрәйләнин вә оларын нөвләрннин имакаларын даһа кеншидир. Гошманын «Руһани», «Гарачи», «Мисри», «Овшарта», «Көјчәкүлдү», «Рөван чухуру», «Кешиншөгүлү», «Чәлили», «Дилгам», «Көрөми» вә с. һавалар үстүндә охумәг олар. Гошма-бајатн исе анчаг «Дилгамн» вә «Көрөми» һавалары үстүндә охунур. Устад ашыглар бир гәјдә оларәг «Көрөми» вә «Дилгамн» һавалары үстүндә һөһнша гошманын һәр бөндүндән сонра бир бајатн охумушлар (бу әнәни инди дә давам едир). Ону да дәрәк ки, ашыг гошманы оху-дугу заман она истадјн мүнәсиб бајатнны әләвә едә биләр. Бу чур гошмалар көвәрк, гөмәл характерли олдур. Молла Чүмө исе бу әнәни әсәсинә гошмаја бајатн әләвә едәрәк јени форма: гошма-бајатн формасы јаратмышдыр:

Нејләрәм о багы, өзү бағбансыз,

Сүсәнис, сүнбүлсүз, күлсүз,

Рәјһансыз, рејһансыз,

Бутәсыз, һәмдәмсиз, Исми-

Пунһансыз

Өтөн кечә-күндүзүмә ағларам!

Ағлајан јаш ағлајар,

Көзиңгә гаш ағлајар.

Чүмөнин дәрдин дүсә

Чикәрн даш ағлајар.

Бу гошма-бајатнны (мазмуну вә характеринә көрә) «Чәлили», «Көјчәкүлдү», «Кешиншөгүлү» («Ирәванчухуру», «Гарачи», «Гәһрәманы») һавалары үстүндә охумәг олмәз.

Ајатлы гошманын (гошма-мүстәзәд) ән көзәл нумунәсинә исе биз хәстә Гәсимын жардамчылыгында раст кәлирик. Бу формаја Молла Чүмөнин лирикасында да тәсадуф олунур. Хәстә Гәсимын гошма-мүстәзәд гурылбөндүнә Ашыг Элөскөрин чавабы да ејни формададыр.

Гошманын бир мүһүм хүсусијјәти одур ки, һәр һансы фикри, мәтләк бурада чох долгун, әһнәкдир вә мәнтиги шөкилдә дөрд мисра вәсигәсидә вери-

лир. Мисрадакы һечаларын сәји әксилдәлиб-артырылмыр, һәмншә сабит галыр. Чүнки гошма формасы саз һавасы үстүндә онун ритмик нотуна үгүн шөкилдә жаралдымышдыр. Әкәр гошманын бир һечасы әксилдәлиб-артырыларса, она гошма демәк олмәз. Сәһв оларәг бајн мәнбәләрәдә оһчәлмәс вә беһмисралы гошманын олмәсы фикринә дә раст кәлирик. Әлбәттә, бу фикри дүзүк дејилдир. Гошмадакы дөрүдүк мисрадан сонра кәлир һәр һансы мисра дөрлүлүн төркиб элемент ола билмәз, анчаг һәрәтәт ролунда вә башга ролда чыкын едә биләр.

Көрәйлә формасында олан ше'рн исе «Көрәйлә» саз һавасы үстүндә дејил, «Дубејт», «Баш дубејт», «Шәһсевон», «Мирзәчаны», «Сарытел», «Орта сарытел», «Баш сарытел», «Күрдү көрәйлә» һавалары үстүндә дә охумәг олар. Бу, әлбәттә, сәһтәкәрин ифачылыг манерасы, бачарығы вә ше'рин мазмуну вә характерн илә шөртләшир. Булары демәкдә мөгсөдимиз саз һавалары илә ашыг ше'ринин әјр-ләймәз вәһдәтинн көстөрмәкдир.

Ашыг жардамчылыгында һәр һансы бөдин форма әзәл күндән мусигија, саз һавасына әсәсләнмишдыр. Саз һавасы нотундан, өлчүсүндән көнәр ашыг ше'ри јохдур.

Бәзн алимларын фикринчә, ашыг сәнәт вә саз әјрә-әјри дөвләрнн мәһсулудур. Куја ашыг сәнәт дөрд миһил бундан әвәл, саз исе ондан миһил нл сонра јаранмышдыр.

Умумән, ашыг жардамчылыгында вә ифачылыгында ән ишәк, күтлөн формалар гошма, көрәйлә, дивани, мүхөмәс, чыгалы мүхөмәс, төчнис, чыгалы төчнис вә догадәймөз төчнис-дир.

Халг шаэри, Азәрбајжан ССР ЕА-нын мүхбир үзү Бәхтијар Ваһабзәдә јазыр: «Тәјнис јазмәг—сөзүн сәһринә, ечәзына боләд олмәг, сөз хәзинәсинә ачар тәпмәк демәкдир. Тәјнис јазмәг сөзүн тәјнис әнимәк, онун ширәсинн вә чөһөрнн үзә чыхармәг демәкдир. Тәјнис јазмәг—бир сөзлә, дили му-

кәймәл билмәк демәкдир... Тәјнис сөз сәнәтинн синаг мөјданы вә мактәбидир». Мәһз буна көрә дә XIX эр ашыг лирикасында гошма вә көрәйлә илә јанашы, башга ше'рләрә исибөтән төчниси даһа кенши јер верилмишдир. Бу дөврәдә төчниси нөвлөрн — догадәймөз чыгалы төчнис киши шөкилләри јаранмышдыр.

Ашыг Алынын, Ашыг Элөскөрин, Шөмкүрүн Ашыг Гүсөжини жаралдычылыгында биз догадәймөз төчнисин көзәл нумунәләрнн көрүрүк. Ләкин Молла Чүмөнин чәп олунмуш ше'рләрн ичәрсиндә догадәймөз төчнис шөкилна тәсадуф етмирик. Ләкин Молла Чүмө дилторпөмәз киши даһа чәтин бир формада көзәл сәһт нумунәләрн јаратмышдыр. Буну үзү сәз устанын ашыгдакы мисраларында әјдин көрмәк олар:

Бир һечә кәлам данышмәг
Дилторпөмәз, догадәймөз.
Көфтарна гулағ асан
Һәр нәмәрдә бојун әјмәз...

XIX эр ашыг лирикасында јени јаран әдәби шөкилләрн һәр бири һаггында әјрчә данышмәк имкән харичиндәдир вә буна еһтијаж дә јохдур. Тәкчә ону демәк кәфәјәтдир ки, бу рәнкәрәк формаларын, мәнтиги фигурларын, мәчәзларын бәдин тәсвир вәсәтләрннин, һәр һансы поэтик деталын өзүнәмәхүсү көзәллән вә тө'сир күчү вәрдыр. Ашыгларын дун-јакөрүшү, әхлаги-әстетик, ичтимәли-фәлсәфи фикри, гәјсәи, сөвкәи-мөһәб-бәт дүгүләрн, арзулары, севинч вә кәдөрн, һәгсизлыга, зүлмә һәр чүр јарамәзлыга гаршы ифрәгн, чөшгүн вәтәһпәрәрилик вә бејнаһмиләлчлик һиссәләрн, дәрнн һүманизмн, вә ори-жнәл бәдин вәсәтләрлә жүкәк сәһтәрәкәтләгә әкс етдилринишдир.

XIX эр ашыг лирикасына бизәрсиз шөһрәт, сәлмәз төрәват котирән, ону јени әнрәвәј јүксәлдән, кәлчәк нәсилләр үчүн бир өрнәјә, әдәби мактәб чөвирән мәһз бу бизәрсиз сәнәт-кармәгдир.

Мәктәб ислаһаты вә Азәрбајчан дили тәдрисинин бә'зи мәсәләләри*

Мәммәд ЧӨФӘРЗАДӘ
филологија елмләри доктору, Н. Зәрдаби адына КДПИ-нин
кафедра мүдүри

Азәрбајчан дили тәдрисинин индики вәзијјәти, нәтичәләри гәнаедичи дими? Бишчә, јох. Дуздур, јахшы мүәллимләр, дилдән кенши билги мәлик шакирдләр вар, ләкин чох дејил. Орта мәктәб мә'зуниләринин әксәријјәти али мәктәбә мөһүдә, дәјаз биллик-лә кәлир, јазы савады истәншәлән сәвијјәдә олмур. Чохлар Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәкултәләрини әдәбијјатдан вәрәчкәләри чавабларә бәзгәләрләр. Мәсләнин ләп формал тәрәфинә баһат: Азәрбајчан дилиндән аттәстат гүјмәти «беш» оландарын сајы, әдәбијјатла мүғәјсәдә, гәт-гәт азыр. Нәттә бир сыра мәктәбләрдә мүәллимләр вә шакирдләр арасында бәз бир фикир јаранмышдыр ки, дилдән «беш» гүјмәт олмәз. Күнәһи бүтүнлүкә орта мәктәб мүәллимләринин үзәринә јымғат инсафсызлығ оларды (һәрчәндә онларын да чоху Азәрбајчан дили фәнинин әдәбијјатдан зонф билыр).

Демәк ләзымдыр ки, бәлкә дә, һеч бир башга фәнин Азәрбајчан дили тәдриси гәдәр чәтиликләри јохдур. Буларын һәлли тәкчә орта мәктәб мүәллимләриндән вә методистләрдән асылы дејил. Буна кәрә дө онлардан

бәзиләри һағында мүләһизәләримиз билдирмәк истәјирик.

1. Чәтиликләрини бир гисм Азәрбајчан дилиндән — грамматиканын ајры-ајры мәсәләләринин изәншәлән, тәснисләрдән ирәли кәлир. Белә ишә вә бәлкүләр Азәрбајчан дилинин аз тәдиг едилмәји, кифәјәт гәдәр дилчи кәдрларын олмадығы вәхтләрдә өзүнә дәһа чох јер тәпмәшдә. Ачығыны дәрәк ки, булардан бәзиләри дилимизни өз гурулушуна кәрә дејил, бәшгә дилләрин грамматикасына аид һәзыр ишә вә тәснисләрә ујғунашдырмагдан ирәли кәлмишдир. Сонрәләр (хуеусан 60-чы илләрдән башлајарә) дилимиз дәриндән вә һәртәрәфләрдә дилимиздәки грамматик категоријалар, форма вә структурлар һағыни изәншәли тәпмәш, әввәләр вәрилимш бә'зи шәрһ вә тәснисләр доғиғләшдирилмишдир. Ләкин јәнә дә сонракы елми изәнларын бир һиссан нәтичәсиз гәлмишдир: ајры-ајры мәсәләләрини монографја вә дәрәкликләрдә сәбитләшмиш илкни изәнһ арадан гәлдирылмамышдыр. Белә чәтиликләр-

дән башлычасы иштг һиссәләринин бәлкүсүндә мүләһизә олунур.

Мә'лумдур ки, иштг һиссәләринин тәснини, әдәтүн, үч принципә — сөзү лексик мә'насы, морфологик әләмәтләри вә синтактик вәзифәсизләкәтәпәрәләр. Фикримизчә, бу принципләрдән сонуқуш Азәрбајчан дилинин тәбитәти ујғун дејил. Башга дилләрдәки бәлкүләрә ујғун оларәг, һәндәсә бизим дилимиздә ејни сөз ики иштг һиссәни аид едилир. Белә ки, сифәтләрин бир чоху (јахшы, көзәл, пис, ити, тәз, бәрк, марағлы вә с.), бә'зи сәјлар (аз, чох, хејән), исмләр (ахшым, сәһәр, кечә, күндүз) һәм дө әрф һәсәб едилир: габағ, гаршы, бәри, әвә, сонра, башга, гејри, тәрәф кимни мүстәггил сөзләр ејни заманда гошма; илә гошмасы исә һәм дә бағлајычы сәјиләр вә с.

Шүбһәсиз ки, орта мәктәб дәрсликләри дә бу тәснис өәсында гурулуләр. Шакирдләрә хәбәрдарлығ едилир: «Хәфиләрин чоху башга иштг һиссәләри охшәјыр вә бә'зән онларла гаршыдырлар». Нәтичә нәчәдир, шакирдләр гаршыдырлармы? Бәли! Мүәллимләрин бәјүк сәјни, нәчә илчи зәһмәтиңә баһмәјарәг, методик әдәбијјатла кәстәрилдән кимни, VI — VIII синиф шакирдләринин јарыдан чоху (58 фәиз) әрфи башга иштг һиссәләри илә гаршыдырлар. Ики иштг һиссәни аид едилән дикәр сөзләр һағында дә ејни фикри сөјмәк олар. Бу о демәкдир ки, шакирдләрин бир гисми морфологикә бәсини тәм вә дәрәк мөнимәкә билмир. Нәтичәдә, синтаксисни тәдрисиндә дә мүәјјән чәтиликләри јараныр (һәмин сәбәб үзүндән бә'зи мә'зуниләр али мәктәбдә дә дил фәнләриндән чәтилик чәкирләр). Демәли, иштг һиссәләринин бәзә бәлкүсү тәдрис үчүн әлverişлишдир.

Илтисәг гурулушулу түрк дилләри сәлиғ-саһманы, мөйкәм гәјәдәләри олан дилләрдәндир. Белә дилләрдә категоријалар әһәтәли (мәсәлән, бүтүн исмләр чәмләнир, монсубјјәтә кәрә дәјишир, һалланчы), стандартлашма күчүлү (һәр бир һал, замән, шәкил вә с. үчүн, әдәтүн, бир шәкилчә олур), компонентларын сырасы мөһкәмдир (шәкилчиләрини сырасы, тә'јинлә тә'јинләншәни, хәборин јери вә с.). Башга дилләрдә мүғәјсәдә, түрк дилләриндән иштг һиссәләринин синтактик вәзифәсиз дө чох кеншидир. Тәкчә әрфләр дејил, исми, сифәт, сәј, әвәз-

лик, фә'ли бағлама, фә'ли сифәтләрдә чүмләдә әрфлик вәзифәсиндә ишәлир. Бә'зи дилләрдән фәргән оларәг, тә'јин исмилә дә ирәдә олунур, мәсләрин чүмләшә ролу дәһа кеншидир вә с. Демәли, дилимизни тәбитәти дө бир сөзүн ики иштг һиссәни аид олдуғуну јох, мүхтәлиф синтактик вәзифәләрдә ишәләнә билдирини кәстәрир.

Түрк дилләриндә иштг һиссәләри бардә хуеусән тәдигат апаран професор Фәһад Зейналлов белә нәтичәгә кәлмишдир ки, бу дилләрдә иштг һиссәләринин тәснини замәни синтактик вәзифә принципни сөзүн доғрутмәур. Ол кәрә дө ејни сөзү ики иштг һиссәни аид етмәјин сәсәсә јохдур. Акадәмик М. Ширәлијев дә мөғәләләринин бириндә бир сөзү һәм сифәт, һәм әрф һәсәб етмәји дүәкүн сәјимр (белә мүләһизәни ајры-ајры вәхтләрдә башга дилчиләр дә сөјләмишләр). Нәһәјәт, көрмәкә дил нәзәријјәсини, ССРИ ЕА-нин һағыни үзүв В. Сербенинкови јазыр ки, бир сөзүн мүхтәлиф иштг һиссәләри аид али билмәсә һағында кәбүтүн мүләһизәләр тәмамлиғ сәһивәр. (В. Сербенинкови, Н. Гәдјижевә. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. «Маариф», 1979, сәһ. 149). Оуну изәнләрдән белә нәтичә чәхир: бир сөз ики иштг һиссәни аид едилә билмәз, доғрудан дә, әкәр о, ики иштг һиссәни аидләрсә, демәли, бир јох, ики ајры-ајры сөз вәрир. Дилимиздә ики сары (сифәт вә гошма), ики бәзә (әвәзлик вә әдәт) сөзү олдуғу һәлдә; ики јахшы, ики бәрк (пис, ити, јавәш вә с.) сөзү јохдур. Демәли, биринчи-ләр, һәнгәтиң, ајры-ајры иштг һиссәни аидләр, икинчиләр исә јох; биринчиләр омонформ кимн чәхш едилрә, буни икинчиләр һағында демәк олмәз.

Чүмлә үзвләринин гурулушундан бәһс етмәк дө тәдрис просиндә мүәјјән әғрылғ тәрәдир, әләвә изәнләрә сәбәб олур. Јахшы ки, бу орта мәктәбин програмларында чәхырлымышдыр. Али мәктәбләрдә исә јәнә дө әјрәдилир.

Исмин гејри-мүәјјән һаллары бардәки мүләһизәләр дә әғләбатан дејил. Гејри-мүәјјән тә'сирлик һәли, әләвә дө тә'јин сөз бирләшмәләриндә гејри-мүәјјән јирәлик һәли ишәһ етмәк үчүн мүәллим конструксияны дәјишдирмәли олур; мәсәлән: **китәб**

РЕДАКСИДАН.

оуду — китабы оуду, кәнд жолу — кәндин жолу. Үчүн, илэ, кини гошмаларынын, куја, јифәлик һалда олан исим вә фе'ли сифәтләрә гошулдуғуну көстөрмәк үчүн: исә бу да азыг едир, сөзүн өзүндә өзәз етмәк лазым кәләр: Үлэ: Үчүн үчүн — өмү үчүн, кәлнәләр: Үчүн үчүн үчүн (3). Әвәлә, белә азыгәтмәләрә гејри-елми үсүлду: конструксия нечә вар, еләчә пәзә вә төһлә илә оудымалдыр. Икинчисин, белә стуркочараларың мүасир шакирд, чәтти ки, чидди бир шеј кини гәбул етсин.

Гејри-мүәјјән һаллардан данышмағын өзүндү елә бир елмә әсәсы жохду. Адыг һалдан башга, бүтүн һалларын шәкиллән олмалдыр (бәзән дилләрдә адыг һалын да шәкиллән шар). Гејри-мүәјјән тәсирлик һал ән'анәни һинд-Аврупә тәдчиллигиндә кәлән икки мүләһизәдән доғур: а) адыг һал мүбәтәдәни һалдыр; б) вәситәсиз тамамлыг тәсирлик һалда олмалдыр. Биринчи мүләһизәнин түрк дилләри үчүн јарамадығыны — адыг һалда олан сөзләрни тәкчә мүбәтә дејил, һәм да тәјин, хәбәр, зәрфилә вәзифәсиндә ишләндийини, әслиндә, һеч ким инкар етмир. Икинчи мүләһизәнин исә чәвәбә беләдир: бир чох дилләрдә тәсирлик һал, јаху, үмү-мјјәтлә, исмин һаллары жохду. Онда һәмин дилләрдә вәситәсиз тамамлыг жохдурму? Вар. Мәсәлә беләдир: Урал вә Алтај дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајҗан дилиндә гејри-мүәјјән вәситәсиз тамамлыг адыг һалда олмалы, буһунла сечиләдиләр.

Үчүн, илэ, кини гошмаларынын гошулдуғу исим вә фе'ли сифәтләрини куја јифәлик һалда олмасы белә бир мүләһизә илэ бағлыдыр ки, дилләрин чохунда өнүкләр вә гошмалар адыг һалды сөвләрә гошулму. Нәзәрә алимьир ки, бәзән дилләрдә (фарс, болгар вә с.) исмин һаллары жохду (бүтүн сөзләр адыг һаладыр), ләкин өнүк вә гошма вар. Демәли, һәмин мәсәләдә арғы-ары дилләр бир-бириндән фәргләнир. Азәрбајҗан дилиндә һәмин гошмалар әвәзликларин чохунә јифәлик, гааан сөвләрә исә адыг һалда гошулар.

Бәзән терминләрин ошхарлығы да оларын гарышдырмасы илэ нәтижәләнир. Зәрф вә зәрфлик терминләрнин күтәрәк. Бир тәрәфдән, адырны бәнзәрлини, диҗәр тәрәфдән, зәрфликләрин чох вахт зәрфләрә (индикли

тәснифә көрә) ифадә едилмәси буларын долағыр салымасына сәбәб олур. Шакирдләрин (еләчә да тәләбәләр) бир һиссәси јакшы билмәмәкдән, бир һиссәси исә механики шәкилдә зәрфә «зәрфлик», зәрфлиҗә «зәрф» дејир. Сифәт вә фе'ли сифәт терминләри дә беләдир. Вәзифә вә адыг терминләригәдән башга, бизиң фе'ли сифәтләрдә сифәтә мөхәсү аламантәрәк астар-мәғнамыс да (әслиндә) бәзән башга дилләрдән фәргән оларәк дилнимиздәки фе'ли сифәтләрә сифәтә мөхәсү аламантә жохду) чәттилик јарадыр. Мөрүнүр, бу чүр ошхар терминләр бәрәдә дә дүшүнмәк вахты чатмышдыр.

3. Бир мәсәлә чидди наһәятлыг доғурур. Бу да тәрифләрин, гәјдалатарын арғы-ары дәрәҗиләрдә фәргли вәрилмәсидир. Шакирд синифдән-синифә кечдикчә тәриф вә пәһләрә да јенилошир; һәр дәфә ја лап тозоадн өјрәнмәли, ја да нәјсәсә дүзәлтмәли олур. Али мәктәб дәрәҗиләрин илә орта мәктәб дәрәҗиләрин арасында даһа чох үғунсузалуғ вар. Бу да онуһла нәтижәләнир ки, шакирд арғы-ары мәсәләләр орта мәктәбдә бир чүр өјрәнир, али мәктәбдә даһил оландә исә онун әвәл билдикләринин бир гисми «јарарсыз» чыхыр. Мәсәлә, мөләум олур ки, заман категоријасы фе'ли сифәтләрә јох, јалныз тәсрифләрин фе'ләрә аидлир; зәрфин мөләчә јалныз дәрәд нөүә вар; јаху, орта мәктәбдә «фе'лин формалары», али мәктәбдә «фе'лин шәкилләри» адыландырылар вә с. Инди тәләбә јени шәкилдә өјрәнир, ләкин педагожи тәрүбүбә кәлдән дә шакирдләр әвәл билдикли кини өјрәтмәли олур. Али мәктәби битирәндә орада кечдикләринин бир гисмин «архив» вәрмәкә јениндән ушарлығыдә өјрәндикләрини гәјтмәк лазым кәлдир. Бу исә фәһнин тәдريسинин елми сәвнјәсинин ашағы дүшмәсинә кәтириб чыхарыр.

4. Бәзән чәттиликләр әлифба, орфография вә дурғу ишаралары илэ бағлыдыр. Әлифба вә орфографияда бәзән дүзәлишләр, дәгигләшдирмәләр апармағын зәрурилиҗи бәрәдә мөбүтәдә данышылмышдыр. Дурғу ишарәләриндә дә нәзәрдән кечирилмәли мәсәләләр вар. Хүсусән ејни һалда мух-тәлиф дурғу ишарәси ишләтмәк (паралеллик) гәјдалары мөһиммәкәни чәттиликләндирир. Мөвчүд гәјдаларә көрә, әләвәләрн тире вә веркулә, ара чүм-ләләри веркулә, тире, мө'тәризә илэ

ајырмағ олар. Чох кеч тәдгиг едилмиш гошулмалардан әвәл, практик оларыр, веркулә, нөгтә, тоша нөгтә, чох маалар јалныз тире, ара чүмләләрн исә анчәк мө'тәризә илэ ајырмағ ишн хәјли әсанләшдирәдәи (әләвә чүмләләр мө'тәризәлә алыналдыҗә сәс чүмлә илэ гарышдырылар, дүзүкн тәләффуз едилмир).

Белә бир чәттиг дә хатырладағ ки, шакирд дөври нөгүтәдә, бәдн әсәрләр чох инаныр. Азәрбајҗән дили дәрәҗиләрдә өјрәндикләрин олардә башга шәкилдә көрдүкә чашбаш галыр, ушар суаллары илэ мүәләһин чәттилик гарышында доғурур.

5. XXI әсрн адаманы индикли билдикләр һеч чүр гане етмәјчәк, олар елмин бүтүн сәһәләри үзрә даһа чох мө'ләуматә малик олмалдырлар. Бу ејнилә дил фәһиләриндә дә аидлир. Бир дә ки, кәлмәк дил мүәләһизәрини, дилчәләрн һазырламасы үчүн бир-нөврә орта мәктәбдә гојулду.

Гејд едилдиҗи кини, дәрәҗиләрдә нәзәри мө'ләумат азыр. Јухарыда дејдиҗимиз чәттиликләрин бир гисмин арадан галдырысә, дәрәҗиләрә хәјли әләвә нәзәри мө'ләумат даһил етмәк

һеч бир чәттилик тәрәтмәз. Диҗәр тәрәфдән, ејни мәсәләни бир нечә синифдә кечмәк әвәзинә, олары бирдә-бирлик мөкәммәл өјрәнмәк, шакирдләрин јашына үјүн кулмәјән чәтти материалары даһа јакшы синифларн программына көчүрмәк һесабана да тәдريسн елми сәвнјәсини хәјли јүксәлтмәк мүмкүндур.

Дәрәҗиләрдә програма даһил едилмәјән дилчәлик мәсәләләрн бәрәдә чох әсан баша дүшүлән материаллардан (моғаләләрәдән) чалынды мәтиләри кини истифадә етмәк тәрбијәси фәјдалидыр. Буһу даһа да кенишләндирмәк олар.

Јухарыда биз Азәрбајҗән дили тәдريسидәки чәттиликләрин бәзәнлирә тохундуғу, мүләһизә сөјлдәк. Буһлар мөбүһиҗә да доғурә биләр (хүсусән дилчәләр арасында). Аидыдыр ки, узун илләрдән бәри сабитләшмиш, адәт едилмиш пәзә вә бәзүкләр дә јашдырмағ әсан иш дејил. Ләкин мәктәб ислафатынын таршиҗә гојдуғу бәзүк әвәзләрин һәјятә кечирмәк, фәһнин елми сәвнјәсини јүксәлтмәк, оһн тәдريسин сәвнјәшдирмәк һәмин буһлар нәзәрә алынамсы, фикримизчә, фәјдали олар.

Хүсусн исимләр — шәхс адыры

Чинкиз НҮСЕЈНЗАДӘ

Азәрбајҗан ССР ЕА Нәсимн адына Дилчәлик Институһун елми ишчиси

Мө'ләумдур ки, хүсусән исимләрин тәдгиги он дөврләрдә дилчәлик елминин мустангил бир бөлмәси кини формалашмыш, чох марәғли вә әктүәл проблемләрн өјрәнән бир елм сәвнјәсинә чеврилмишдыр.

60-чи илләрдән башлајарағ совет дилчәлигиндә ономастикаја аид апарылыш тәдгигатлар кениш әүсәт алымышдыр. Бу процес Азәрбајҗән дилчәлигиндә дә өзүнү көстәрир. Буһун башлычә сәбәбләрдән бири ономастикаја аид нумунәләри — хүсусән исимләрин дилчәлигини он гәдм дөврләриндән бизә мирас галмасы, өзүндә күллән иғдрдә диләхилә, дилхәрич фәктлары күзүк кини әкс етдирмәси илэ бағлыдыр. Бу фәктларың топланымасында, онлардә әсрләрдән бәзүк кизләдән сирләрин ачылмасында,

бу күн дилчн мүтәәссәсләрә јанашы, чоғрафијашүнасләр, этнографлар, тарихчиләр, әдәбјјатчылар, журналистләр вә башга иттиәсә сәһнләри дә өз гүвәһләрини сәнајдырлар. Орта мәктәб мүәләһизәриндән дә бир чохуһу бу ишә хүсусән марәк көстөрмәләри диггәти чәлб едир. Буһун нәтижәләндир ки, һәмин мүәләһизәрин шакирдләри өз адырларыны, фамилијаларынын, јашадырлары јерин адымын вә с. мө'насыны билмәк, бәдн әсрләрдә растләшдирглары бир чох адыр һаггында мүәјјән мө'ләуматә малик олмаға, фикир јүрүтмәк сәј көстөрмәләр.

Дејиләндиләр нәзәрә аларағ, бу мәғаләдә азәрбајҗән шәхс адыры илэ бағлы бәзән нәзәри мәсәләләрә тохунмағ истордик.

Хүсүн адалары тәһлил етмәк, онларын мониторинг илалом, мөһалларын ачмак о гәдәр дә әсан дејил. Бууну үчүн муһафиг тарихи, этнография фактлары әсаһланымлас етәб олдувр. Мәсәлә, бәһн тәдигатчылар Шаһназ адыны мүсиги термин илә бағлар, ону «Шур» муғамынын бир һиссәсини ады киши илә едиләр (Бәйрүз Абдуллајев, Азәрбајҗан шәхс адаларынын илалы дүгәти, Баки, 1985, сәһ. 63). һалбуки тәркибиндә «иһаз» компонент илән Куһназ, Сәрвиһаз, Еһназ, Назкуз, Назназ вә с. киши адалар, еләчә дә тәркибиндә «шаһ» компонент илән Шаһлар, Шаһмар, Шаһнувр, Шаһсәһәм, Шаһсувар вә с. адалар, бир нөв, антропониимик систем тоһкил едилр. Буһнә көрдә Шаһназ адыны бу системдән чыхармак, ону Куһназ, Сәрвиһаз вә ја Шаһнувр, Шаһсәһәм киши адалардан тәһрир етмәк олмас. Догрудувр, «Шур» муғамынын бир һиссәсинә Шаһназ гәдин адынын верилмәси мүмкүндүр: ләкин бу адын муғамын бир һиссәсиндән алымасы ағылбатан дејил.

Шәхс адалары кәчмиш дөврләрин мәһсулу олмәлә өзүндә иһл тарихинә вә тарихи диалектолокијә, тарихи, этнография вә бәшгә еһлмәләр дәир зәһкии материаллары чөлмәшләдирир. Мәһз бу баһымдән шәхс адаларынын тәдиги һәр һанәс халғын дил, тарихи, мәдәнијјәти, гәдин адет вә әһәһәләри һаггында чөх гәһмәтли мәһлуһлар верир. Дикәр тәрәфдән, һәр һанәс бир халғын иһлатәдји шәхс адалары өз сабитлиги, мүәјјән әһәһәлә мәһк олмәси илә фәргләнир. Белә бир һал әсәс етибарилә иһтисад, география, биология, этнография вә с. амилләрин үмүһлији вә ја ејинлији илә илән олдувр.

Муәсир Азәрбајҗан шәхс адалары сырасында иһсанын биология табәһитини, онун антропологи хүсүнјјәтләрини әкс етдирән адалар дә аз дејил: Агча, Агшин, Ағбәһиз, Ајбәһиз, Алакә, Валәчә, Бөјүк, Гарәтел, Гара, Гәшәһн, Зәриф, Әкбәр, Ишчә, Кәбнәр, Күбрә, Көзәл, Күләр, Күлјанаг, Күдүрү, Мәһзәр, Мәһрүх, Мәһлуғ, Мәһһаг, Сугра, Хирдә, Чаван вә с. шәхс адалары буна мисәл ола биләр. Әлбәттә, бу адаларын чөхү бу күн о гәдәр дә иһләк дејил. Гәдинә кетдикчә илә онларын сәјмиһн ардыгы, иләтәр әсл шәхс адалары, иләтәрә дә көмәкчи адалар (әлгәбләр, ајамәләр)

киши даһа кәчмиш иһләндји иһәәрә чыһыр. Белә ки, гара, аг, сары, мәһжүк, кичик, үзүн, көдәк, кор, кар, ахсар, иһл, кечәл, көзәл, иһчә, чопур, тоһал вә онларча бәшгә биология хүсүнјјәтләри, физики кәһмәлији вә ја һәһәси кәстәрән сөзләри иһтирак илә јараныш шәхс адалары гәдин мәһзәбләрдә, дәстән вә һағылыһарында еһстәһлән гәдәрдир.

Шәхс адаларынын мүхтәһлифији тәкчә дилләриин мүхтәһлифији илә әләгдәр дејил. Бу мүхтәһлифији һәм дә дүһја халғыларынын мәһәһн вә мәдәи мәдәнијјәтиһини рәһкәриһклијиндән ирәк кәләр.

Биз шәхс адаларымызы тарихинә иһәәр салдыгда, орта әсләриин иһкии дөврләриндә онларын сирф түрк мәһшәли олдуғуну, әрәб иһтисасындән вә иһәлә диниһни јайылмасындән сонра нөв әрәб дилиндән алымшы адаларын әкәсирјјәт тәһкил етдиһни, һәһәт, Шәрғдә шәр вә сәһәт дили киши шәһрәт тәһмиш фәрс дилиндән аһлиһмәләр олдуғуну көрүрүк.

Азәрбајҗанда Совет һәкмијјәти гүрүлдүгәндән сонра халғымызы һәјәтин һәр бир сәһәсиндә бәш вериһиш дөһиһкиһклир, јени дүһјәкөрүшү, јени тәһфәкүр шәхс адалрында дә өз әкәһни тәлдә. Тәдирчән дили еһкәһмәләрлә бағлы адаларын иһләһә тәзлий әзәләмә, әһәһиндә јени адалар јаранмаға бәһшәди. Ләкин бу јени адаларын һеч дә һәмәси дилдә јашамәк һүғуу гәзәнә билмәди, иһли шәхс адалры киши формәләшмәди. Бу күн даһа һеч бир ушаға Трактор, Көлхәз, Көмбәји, Рәкәт, Јанвар, Фәврәл, Сөвәт вә с. киши адалар вериләрир. Ахы шәхс ады көртәһин, јәхүд сүһи сүрәтдә јаранә билмәз, онлар, јухарында дејил едилдији киши, мүәјјән әһәһәлә әсаһланмәлә, дилии шәхс адалры системинә үғүн кәһмәли, өзүндә гисә бир дөвр үчүн әктуәл олан кәһкәрт һәһсәһин, кәһкәрт прәдметин адыны дејил, халғын һәјәти, иһли тәһфәкүрү илә бағлы мәһфүһләры әкс етдирмәлидир.

Ад јарәдәһчилығындән данышдыгда бәһди әдәбијјәтдә иһләһә шәхс адаларынын хүсүн гәјд етмәк ләзһмдүр. Мәһлуһдур ки, јәһиһчәләр бәһди образ јарәдәһдә онун адыны ја дилдә иһләк олан адалардан сәһи, ја дә јени ад јарәдәһлар. һәр ки һалдә образын ады мүәјјән үсәлиб функция даныһыр. Мәһфи образлары

онларын характеринә үғүн мәһфи адалар (Нүрушбәлә, Минһотәлу, Јарытмәз, Кәлбәли, Сонгулу вә с.) вә ләгәбләр (Гурд, Гочу, Гәләш, Чәләд, Зәли вә с.), мүсәбәт гәһрәмәләрә өзүндә мәрәһк, тәһлил, сәдәгәт вә бәшгә мүсәбәт мәһфүһләры әкс етдирән адалар (Ајрхәз, Азәр, Бәбәк, Мәһман, Алмәз, Гәркәз, Еһхан, Күндүз вә с.) вериләр.

Ләкин јәһиһчәһини јарәдәһи һәр јени ад дилдә иһләһән адалар сырасында јашамәк һүғуу гәзәнмәһи. Буһну үчүн тәкчә мүсәбәт мәһнә, мелодик сәһәһәлә кифәјәт дејил. һәр бир јени јарәдәһи ад дилдә мөһүдә олан амилләриин системә даһил олмәлә, өзүһн фәһтик, лексик-сәһәһти гәтәр мәрфәләһи гүрүлдүһүнә көрә иһләһидә иһләһән адалар үғүн кәһмәлидир.

Биз Чәһфәр Чәбәрәли, Сәһәд Вүрүһн вә бәшгә сәһәткарларымызы әсәрләриндә иһләһән шәхс адалрынын бу күн халғ арасында кәһи јайылдығынын шәһидиһни. Буһнә әсәс сәһәби оладыр ки, Чәһфәр Чәбәрәлинин Сәһәз, Јашары, Сәһәд Вүрүһнү Ајкүһн, Ајбәһиз, Абдулла Шәһни Аразы, Рәсул Рзәһни Аһары вә онларча бәшгә адалар тәкчә сәһәткар тәһјүлүдүн мөһсулу дејил. Гәдин мәһзәләрә мәрәһчәт етдикдә ајдын олур ки, тарихи әһкиһкәһлириндә бу адаларын иһләһи олмуш, әслрәлә јашамыш, мүәјјән дөврләрдә иһтиһә һәһсәһәриин сүһриһнә мәрүз гәләрә үндүлүш, һәһәт, зәһһин һөкүм илә сәһәткарларымызын әсәрләриндә јенидән һәјәтлә гәјтәһмишдир.

Даһа бир мәсәләһин гәјд еләк. Мәһлуһ олдуғу киши, түрк дилләриндә, о чүмләһән Азәрбајҗан дилиндә иһнә кәтәриһәси јөхүдүр. Ләкин бәһн шәхс адалрында бәш бәлә мәрфәләһи әләмәт рәст кәһриһк: Аһнә-Аһнә, Аһри-Аһри, Ваһнә-Ваһнә, Зәһнә-Зәһнә, Ләһи-Ләһи вә с. Мисәләрәндә көрүндүју киши, бу адаларын һәмәси әрәб мәншәһиди вә онлар Азәрбајҗан дилин һәһәр шәһидә, јәһн муәјјән иһнә кәстәрчәһи мәһк киши вә гәдин адалры киши кәһмишдир.

Үмүһјјәтлә, һанәс дилдән иһтибәс едилмәһәндән әһли олмәјәрт, дилһиндә иһләһи аһлиһә адаларын кәсирјјәти мөһсүб олдуғу дилии чһнә кәтәриһәси илә әләгдәр мәрфәләһи әләмәтләриин өзүндә саһләһмишдир. Мәсәлә, әрәб мәншәһи Күбрә, Сугра, Ләјлә, Аврәә дилләриндән аһлиһмәһ Еһмәра, Виоһлетә, Флора вә с. киши гәдин адалрында вә хүсүнјјәт өзүһн ајдын кәстәрир. Буһнәлә јәһшәси, Азәрбајҗан дилиндә иһләһән бәһн аһлиһә адалары гәдин чһһинә мөһсүс мәрфәләһи әләмәт (-ә, -ә) артырылдығынын вә шәһид олдуғу; мәсәлә, Нөврүзә, Күләрә, Мәјсә, Мүһфиғә, Сәһәһә вә с. Әһ мәрәғләһи бәдуур ки, сөн зәһһәһләрдә сирф түрк мәншәһи вә ја компонентләриндән бири түрк мәншәһи олан адаларын дә сәһнә бәлә бир мәрфәләһи әләмәти артырылмәси мүһәһиндә олдувр: Ајнувр, Еһнувр, Аһнә, Гәһнәр, Еһнәр, Улауу вә с. Фикриһмәһ вә һәли ад јарәдәһчилығында үғүр киши гәјмәтләһдирирәк олмәз.

Мөһәһмәд Чәләли ону Хүсөһнулјев Ләһһи рәјонундәһи Ләһһиниһнә орта әһһәтбәһдә иһләһдирир. 30 илә гәјдән педагоги олан еһһи мәрәһдир. Әк сәһәтиһи Хүсөһн мөһзәбәтлә сәһи Мөһәһмәд мүәһли бәһүмәдә олан иһләһи тәһһи-гәһриһнә јөһүдә фәдәһәрәһтлә чәһһирир.
О, дореләрдә әдәбијјәт саһиһтиһини иһләһдириһдән, хүсөһн бәрәһкә тәһһини ләһһини тәһһини кәһтәрләриндән иһтифәдәә хүсөһн дигәт јеттирир. мөһуәләры һәјәтлә, партијә-мәһһин јенидәһнүрәлә вә сүрәтләһдирирә һит илә бәһәһдә әләгәһһәһдирир.
М. Хүсөһнулјев әк фәһһини гәһриһдән бәһн дилдә иһләһдирир. сәһијјәһини әһһи-пәдәгоги һәһриһлиһини артырәһкәт аһтәмәси, јенидән муәһфи етмәһн илә пәдәгоги коллектив үһәһриһнә әсл үһүмүһдирир.
О, иһди «Азәрбајҗан ССР әһһәдәр мүәһлиһи» фәһһи адыны иһтирәһтлә дәнмәһи.

ни, жахүд өзүнө гаршылымг ахтардыгыны муэлялф табиң һесаб едир.

Китабага төдигата чөлб едилмиш маргагы мәсәләләрдән бири дө алышма сөзләрдә лексик параллелини әсәсләндирилмәсы вә ајдылашдырылмәсыдыр. Доғрудан да, тарихи дәурәт итичәсиндә дилчәсыә көчмиш бир сыра сөзләр дилиң ја өз сөзләри илә сыхындырылыб сырадан чыхардымр, ја да параллел шәкилдә шыхарды-

лир. Бу гәбилдән олан сөзләрин әдәби дилдә ишләмә тәслиһиниң комитјини муэлялф, чох дүзәкүн оларағ, рифазин дәлилләрдә әсәсләндирмишдыр.

Кәркни ахтарычылмын уғрулу нәтичәси олан бу әсәр һәм али мөктәбләрин филолог муэлялмиләрин вә талабалары, һәм аспирант, елми ишчиләри, һәм да орта мәктәбин дил-әдәбијат муэлялмиләри үчүн қоракли вә фәјдалы мөһәбдир.

Редаксияның почтундан

Бунлары билмәк марағлыдыр

Бәјкү Азәрбајҗан мұғәффәкери Мөһәмәд Сүлейман оғлу не үчүн мөһб Фүзули тәхәллүсүн гәбул етмишдир? Шәһәр өзү бу суғала белә чәзәб әерк:

...Ше'рә башладығым заманлар һәр күн бир тәхәллүс бәјәнир, бир мүдәт соңра тәхәллүс дәјишдириндим. Соңра аңлашылды ки, мөндән әввәл кәләң доғлар ибарәләрдән чох тәхәллүсләри кәтүрмүшләр. Дүшүндүм, һәр ше'рдә башгалары илә мүштәрәк бир тәхәллүс кәтүрсәм, мүвәффәғ олмадығым төғдирдә мәнә зүлм олар, мүвәффәғ оларсам, ортағлыға зүлм етмиш оларам. Бу бәнзәрлијни арадан галдырмағ үчүн Фүзули тәхәллүсүнү алдым вә ортағларымын мәнә зүлм едиб, мөниң нәтирәб ичиндә гојмалариндан гуртармағ үчүн тәхәллүсүмүн һимәјәсинә сыхындым.

Билдим ки, бу ләғәб һеч кимни хошуна кәлмәјәчәк. Одур ки, бир башғасы мәнә ортағ чыхарағ мөниң раһәтсәз етмәјәчәкдир. Нәғигәтән дә бу ләғәбиң алмағла ортағлығдан мәнә кәлә билчәк әзәбларын тапысыны бағдадым вә ше'рәлимни гаршығыз дүшмәси әндишәсиндән гуртардым.

Бу тәхәллүс бир чох чәһәтән тамам мөним истәдјим кими олды. мөним арузма чох үјүн кәләң ләғәб олды. Әввәлә, мән өзүм рузкарни јекәнәси кәрмәк истәјирәм. Буну тәхәллүсүм тәмини етди. Фәрдијәтминн әтәји ортағлығ әлиндән гуртарды. Икинчиси, мән бүтүн үлүм (еһмәләр) вә фүзуну (фәиләр) өзүндә топламыш бир инсан олмағ үчүн чалышардым. Буну ифадә едән бир тәхәллүс тандым. Чүнки фүзул дүғәдә үлүм вә фүзун кими фәзалиң чәмандир. Фүзулиниң халғ арасында башға мәнәһәси әдәбә мухалиф дәмәкдир. Бундан да әдәбә мухалиф нә һәркәт ола биләр ки, јүксәк гәдирли алимләрлә чох аз көрүшүшәм, мәрһәмәтли пәдшәһләра вә султәнләра јаким олмамышам. Сәјаһәт етмәдјим һалда һөкмәти оғли мубәһисәләрдә һөкмиләрини (философларни) мухтәлиф һөкмәләринә етирәз, һөгә мәсәләләриндә фәғһиләрлә (шәриәт һүғүғшунаслары) мухалифәт едирәм вә сөз фәһнини һәр ше'бәсиниң устады илә ибароларин көзәллији, ифадонин ләтафәтн хуәсуңда мунағишәјә кирирәм. Бу һәркәт нә гәдәр Фүзулиниң камалына әләмәтдирсә, о гәдәр дә фүзулүгүн сон дәрчәсинә ишарәтдир.

Консултасија

V сенифдә Азәрбајҗан дилиндән програм материалларының планлашдырылмәсы вә гыса методик көстәришләр

Јени програм үзрә V сенифдә Азәрбајҗан дилиниң тәдрисинә ил боју 136 саат вахт әзрилир. Бунлардан 100 сааты дил нормаларының мөнимсәниләсинә, шәкирләрнин дүғәт етијитационин зонкниләшдырилмәсинә, 36 сааты исе оныларын рабитәли итгинниң инкишафына сорф олунмалыдыр.

Мә'лум олдуғу кими, тә'лимниң практик истиғамәтини гүвәтләндирмәјә хуәсуи диггәт јетирилмәсән тәләб олуиур. Одур ки, һәр дәрсдә практик ишләрдә даһа кениш јер вермәк ләзимдыр. Бу мөгәддә дүғәт үзрә имләдән, грамматик тәһлилдән, дәрсликдәки чалышмалардан вә дикәр дидактик материалардан мунгәзән истиғадә олунмәсына диггәт јетирилмәлидир.

Рабитәли итгиниң нөвләри вә типләринә дәир аңлағышларын мөнимсәниләсәси, һәмниң сәһәдә практик бәчәрәгларын формалашдырылмәсы үзрә ишләр мунгәзән оларағ һојата кечирилмәлидир.

Бу планлашдырма тәхминидир. Мүәллимлар ондан вә имкәнләры вә сенифин реал һазырлығ сөвијәсинә үјүн оларағ, нумунә кими истиғадә етмәјә чалышмалыдырлар.

I РҮБ

I рүб үчүн 36 дәрә планлашдырылмышдыр.

9 һәфтә (29; 7 саат).

Кенләшилмиш системә салынмәсы вә умумиләшдирилмәси (7 саат).

I-чи дәрәс. Сөз бирләшмәсән вә чүмлә.

Бу мөзү үзрә шәкирләрнин IV сенифдә гәзәндяғлары билји берпа етмәк үчүн дәрсликдәки чалышма материаллары мушәндә-мунақимә объектинә чеврилмәлидир.

Сөз бирләшмәсән һәггиндә IV сенифдә кенләшилмишләрни јарадычы шә-

килдә тәқрарламағ үчүн сөз бирләшмәсиниң сөз исеботан даһа конкрет мөһна ифадә етмәсини јада салмағ, сөз бирләшмәсиниң әсәс вә асылы тәррәфләрдән (компонентләрдән) ибарәт олдуғуну хатырлатмағ мәсләһәтдир.

Мувафиг сөзләр вә сөз бирләшмәләри јаздырыб, онылары мугәјисә етдирмәк (китаб — китабың чиди; биһа — һундур биһа; идамачы — мөшһур идамачы вә с.). Дидактик материаллар: 1, 2, 3, 4, 5-чи чалышмалар.

Чүмлә һәггиндә кечмиш билликләрин тәқрары. Даңшығ сөсләрдән сөзләрини, сөзләрдән исе чүмләләрини әмәлә кәлмәси. Чүмләләрдә сөзләрини мөһна вә грамматик чәһәтән бир-бири илә әләғәләнмәси. Чүмләнни грамматик исеми. Дидактик материаллар: 7, 8, 10-чу чалышмалар.

2-чи дәрәс. Чүмләнниң баш вә иккинчи дәрчәли үзләрли.

Баш үзләр: мубтәдә вә хәбәр. Мубтәдәнин неим вә әвәзләниң ифадәси. О, бу әвәзләкләри илә ифадә олунан мубтәдәлардан соңра веркүлүн ишләдирмәси. Икинчи дәрчәли үзләр: тамамлағ, тәјин, зәрфики. Икинчи дәрчәли үзләрини чүмләнни грамматик әсәсына кенишләндирмәси. Дидактик материаллар: 11, 12, 13, 15, 20, 21-чи чалышмалар.

3-чү дәрәс. Һәмчине үзлү чүмләләр. Хитаб. Хитабларда дурғу ишарәләри.

Чүмләнни һәмчине үзләрини һәггиндә билликләрини тәқрары вә доринләшдирилмәси. Һәмчине үзлү чүмләләрдә веркүлүн ишләдирмәси һәмчине үзләр арасында вә бағлајычысынни ишләмәси. Хитабын мурачәт мөгәддә ишләдирмәси. Шифаһи итгдә хитабларын хуәсуи интонасија илә фәргләндирилмәси. Хитабларда дурғу ишарәләри (веркүдә вә илә ишарәсини ишләдирмәси). Дидактик материаллар: 22, 23, 24, 25, 26, 27.

дирон исемләр эмәлә кәтирер; 2) -лаг шәкилчәнән вәситәсилә эмәлә кәләл дүзәлтмә исемләр; 3) -стан (-ыстан, -лстан, -устан, -тустан) сөздүзәлдәнчә шәкилчәнләргә муктәдиф исемләрә артырмалдыла ән чөх өлкә мөһәсәсин билдирән дүзәлтмә исемләр эмәлә кәтирер.

Дидактик материаллар: 219, 220, 222, 223-чү чалышмалар, «Азәрбајчан дилнәдә дидактик материаллар» (V синиф) вәсапты.

25-26-чы дәрсләр. Јохлама иялә вә сөһвләр үзәриндә иш.

27-чи дәрс. Өврәдичи ифәдә. Ифәдә үчүн елә мәтн сөһмәк мәсәләләг көрүдүр ки, һәмийн мәтнәдә исем бәһән үзәрә кеңиләшиләрә дәир зәһкиңи нүмунәләр олус.

28-29-чу дәрсләр. Мүчәррәд мәйна билдирән дүзәлтмә исемләр.

Мәнинсәдәмләсә практик характер дашыммалдыр. Мүчәррәд мәйна дүзәлтмә исемләр, конкерт шәја билдирән исемләр һесаб олунур. Белә дүзәлтмә исемләрин -лыг-, -гы (-ки, -ки, -гу, -гу, -ку), -шы-, -ты- сөздүзәлдәнчә шәкилчәнләр вәситәсилә эмәлә кәләмәс.

1) -лыг- сөздүзәлдәнчә шәкилчәнә сифәтләрә, бәзән дә исемләрә артырларкән мүчәррәд мәйна билдирән дүзәлтмә исемләр эмәлә кәтирер. Бу шәкилчәнләрин бәзән сәј вә өзәлликләрә дә артырлармәк мүчәррәд мәйна билдирән дүзәлтмә исемләр эмәлә кәтирмәсә.

2) -гы (-ки, -гу, -ку...) шәкилчәнләрини фә'л көкәриндән мүчәррәд мәйналы (бәзән дә конкерт) исемләр эмәлә кәтирмәсә. Фә'лин көкү кар сәмитлә гуртардыгда -гы (-ки, -гу, -ку) шәкилчәнләдән истифадә олунмәсә.

3) -шы- шәкилчәнисини фә'л көкәринә гошулармәк дүзәлтмә исемләр эмәлә кәтирмәсә.

4) -ты- шәкилчәнисини фә'л көкәринә артырлармәк дүзәлтмә исемләр эмәлә кәтирмәсә.

Дидактик материаллар: 223, 225, 226, 228, 230-чү чалышмалар; «Азәрбајчан дилнәдән дидактик материаллар» (V синиф).

30-31-чи дәрсләр. Кипчәлтмә вә әзиләмә билдирән исемләр.

Кипчәлтмә вә әзиләмә билдирән дүзәлтмә исемләрин -чыг-, -чыгыз-, -ка² шәкилчәнләри вәситәсилә эмәлә кәләмә; мәсәлә: дахмачыг, кәлинич, аначыгыз, гушчыгыз, газача, кәчә вә с. Дидактик материаллар: 231, 232, 233-чү чалышмалар, «Азәрбајчан дилнәдән дидактик материаллар» (V синиф).

32-чи дәрс. Исим дүзәлдән шәкилчәнләрин јазылышы вә төләффүзү.

1) -стан шәкилчәнисини сәмитлә битән исемләрә артырларкән һәмийншә бир чүр јазылмасы; мәсәлә: Ермәнистан, Күрчүстан. Бу шәкилчән сәмитлә битән исемләрә гошуларкән аһәк ганунуна үгүн оларәк оңун әвәлини с, и, у, ү сәпталариндән бирини артырмасы; мәсәлә: Гурғыз-ы-стан, Өзәк-и-стан.

2) -ов (-ова) шәкилчәнисини сәмитлә, -jev (-jeva) шәкилчәнисини исә сәмитлә битән исемләрә артырмасы.

3) -гы (-гу, -ки, -ку...) шәкилчәнисини сәмитлә битән сәмитлә битән фә'л көкәринә артырмасы; мәсәлә: ду-гу, вер-ки.

4) -гы (-ки, -гу, -ку) шәкилчәнисини, сәмитлә битән фә'л көкәринә артырмасы: ас-гы, сурт-ку. Бу шәкилчәнә сәмитнә төләффүзә заманы шәкилчәнләшмәсә: битки, сечки јазылур, сурт[кү], бит[ки], сеч[ки] кимпи төләффүзә олунур.

Дидактик материаллар: 234, 235, 236-чы чалышмалар.

33-чү дәрс. Дүзәлтмә исемләрин тәркибинә көрә төһлилә.

Төһлилә дүзәлтмә исемләри эмәлә кәтирән сөздүзәлдәнчә шәкилчәнләр әкәсәријәти әһәтә олунмәгәлә дидактик нүмунәләр сәчмәләдилер.

34-35-чи дәрсләр. Рабитәли нитини инкешәфә: мүһәкимә характерли ишә.

Ишәны «Вәтәндашыг борчу әдир?», «Чәрәк мүгәддәс нә мәтимиздир» вә с. мөвзулардан бири үзәрә апармәк мәсәләт көрүдүр.

36-чы дәрс. Јохлама иялә.

Суаллара чаваб

СУАЛ. Мә'лум олдуғу үзәрә, Азәрбајчан дилинин төдрис системә бир күрә кимнә VIII синифдә баша чатыр, јекун гиймәтләри чыхарылур вә һәмийн гиймәтләр шакирдләрин шәһадәтнамәләринә көчүрүлур.

IX—X синифләрдә шакирдләрин билдирнә һәр рүбдә дејил, јарымилдән бир вә илли сонундә јекун гиймәтләри јазылур. «Гиймәт нормаларында јекун гиймәтләрин чыхарылмасы һәр јекун әтрафилә мә'лумат верилмиш вә гаршыја мәнтигә үгүн төләбләр гојулмушдур: шакирд VIII синифдә верилмиш јекун гиймәти әсәс тутуламдыр.

Азәрбајчан ССР МН-ини програм-методика иһәрәсә төрәфиндән верилмиш бир көстәрилдә белә бир чүмлә вәр: «IX—X синифләрдә Азәрбајчан дилнә үзәрә рүбдүк вә иллик гиймәтләр һәмийн синифләрдә факултатив мәшгәләрә һесабына, Азәрбајчан дилинин төдрисиндән әсыл олмәјармәк, јалинә әдәбијәтдән ишә јазылара верилә гиймәтләрә әсәсән чыхарылур. Мәкәр бу көстәрш «Гиймәт нормаларында јекун гиймәтләрин чыхарылмасына верилмиш төләбләрә зида дејилмиш Азәрбајчан дилнә мәшгәләрәнин кепилб-кешимә мәсиндән әсыл олмәјармәк јарымилдик, иллик вә јекун гиймәтләри әдәбијәтдән ишә јазылар әсәсиндә чыхарылмалыдыр, ондә һәмийн мәшгәләрдә шакирдләрә верилмәсән төләб едиләк гиймәтләр нә үчүнлур?»

Мән бүтүн гәјд етәдилмә зәндирәтләрин, мәнтигәлијин иһәрә аларәк кәчән дәрә иһидә IX синифдә (Азәрбајчан дили мәшгәләрәни кепилмә) Азәрбајчан дилинән јарымиллик вә јекун гиймәтләри чыхарылмаша. Буна көрә Нахчыван ХМШ-ини маарифјаны шурасындә мәним һәрәкәтиң әһәлимиш вә һәттә јүнкүк чәзәләндириммәшә. Билмәк истәрдим ки, мән доғрудәми сәһ етмишм? Әкәр беләдирсә, фикримнән сәһн олмәсәни һәмәсә рәсмнә сәһнләр вә фәктәләр сүбүт едир?

ЧАВАБ: «Гиймәт нормаларында Азәрбајчан дилнә үзәрә јекун гиймәтләри чыхарылмасына әдә верилмиш төләбләр вә фондән систематик күрсә аңдилер. һәмийн систематик күрсә төдрис VIII синифдә баша чатыр. Јекун Азәрбајчан дилнә орта төһлиниң сонрақә мәриәләсиндә дә тә'лим дилә олмәсә мөвгесини давам етдилер. Унутмәк олмәк ки, шакирдләр әшә дилнә мәктәбдә өјрәнилдилер, онлар бу дилә унтағылдән көртәбин оларәк јилдәрилдилер. Мәктәбин вәзифән оңлар нитини әһәк инкешәләрмәкдән, онлардә әдәби дил нормаларына әдә вәрдишиләр формәләшдирмәгә һәл олмәгдән ибарәтдилер. Бу нә чөх үзәрә сүрә бир процес олуб, бүтүн төһли иһиләри боју давам едилер. Јухары синифләрдә шакирдләрин нитг бәчәриләриләр, орфографик, орфоһек вә с. вәрдишиләрини даһа дә мөһәмләндирмәк вә инкешәф етдирмәк, ән чөх, әдәбијәт дәрәләриндән вә әкәср мәктәбләрдә нәс (иһкән вә еһтијаддән әсылы оларәк) еһти замандә Азәрбајчан дилинә артылмиш хуәсүн мәшгәләрдән истифадә олунур. Бир һәлдә ки, тә'лим бу вә ја диккәр формәлә дә давам етдилер, шакирдләрин билдирнә (даһа доғрусу, бачары вә вәрдишиләрини инкешәфә) гиймәтләндирмәк дә ганунајүгүн бир төләб кимнә гаршыја чыхыр. Бу мәсәләнин диалектик характериндән доғур.

Азәрбајчан дилнә тә'лимнин һәр мәриәләсә үзәрә јекун гиймәтләрини мөзәјиләндиримәсиндә төдрис программынән төләбләри әсәс тутулур. Натәммә орта мәктәби һәмәшә ишә вәрән шакирд һәмийн фонн үзәрә биләк, бачары вә вәрдишиләри јухары синифләрдәки тә'лим фәалијәти дөвүрдә бәзән кәриләдә, зонфәләр билер, бәзән нәс даһа дә инкешәф едилер, доғрудәрилер, зәһкилчилер, чыллалар. Бу, јухары синифләрдә шакирдин үмүм биләк дәнрәсини, иһтиман-сүјәси, етик-әхләги көрүшләрини кешимәләрә әһәтә вә беләвәнтә баған олунур. О даһа бир сүра јени сөвләрини дүкүк јазылмиш вә төләффүзүнә әдә вәрдишиләрә, муктәдиф сәнтәктик конструкцијалардан, нитгин функционал үстүбәләрәдән (бәдн, публестикт, еһти, дәннмәш, әмәли үстүбәләрәдән) даһа оптимал истифадә бачарыларынә јилдәрилер. Бүтүн бунылар иһәрә алмәдән Азәрбајчан дилнәдән шакирдин јекун гиймә-

Фәрман ХӘЛИЛОВ — Нахчыван шәһәриндәки 5 нөмрәли мәктәбин мұзәлли, филологија еһләмләри һәмизәдил.

Синтактик тәһлил үчүн дидактик материаллар (VII синеф)

СУАЛ 2. X синефда әдәбијатдан үчүнчү рубка бир иша яздырмышам. Шакирдәрдән бәзиләрини язларыны «2» гижәтә ләјг көрүшәм. Һәмшн шакирдәрини чәри гижәтләри мүсәт олдугу үчүн оңларә рубкәдә мүсәт гижәт язмагы ләзим билмишәм. Ишадан «3» гижәт алыб, чәри гижәтләри «2» олан шакирдәрә исе рубкәдә «2» гижәт веришәм. Буны рәјон ХМШ-ни методист мәһ әрәд тутушду. Оңун фикричә, рубук гижәтләри мүјәлләшдирмәкдә яззы ишнин гижәти әсәс тутуламалыдыр. Мән бир фикрә разылашмамада һәләјәмиз?

Фәхрәддин ӘЗИМОВ — Агдам рәјону, Хындрыс-тан кәнд мәктәбинин мүәллими.

ЧАВАБ 1. Әвәләһ гәјә әтәји ләзим биләрәм ки, һәр ики суалда әләгәдәр реләкәңја даһил олмуш мәктүбүн мәзмуну тәәсүф иһенә ојадыр. Чылыз мәсәләләр үстүндә мүбәһисләрә киришәм, буңларә пәдагоғи әмкәдәшлиг шәрәтиндә һәмд едә биләмәкә о гәдәр дә хошәкәлимәл дедил. Јендәһурмәһин һәјәтә кеңирләдиги бәлә бир дөврәдә мүәллим дә, мәктәб рәһбәрләри вә методистләр дә әсәс дигтәләрәни тәһлимин кејфијәтини јуксәлтмәк проблемни јөнәлтәдиләрләр.

Мәктүбүн мүәллифи көстәрир ки: «X синефда Азәрбајҗан диллиндән, билдигиһи кими (?), иша Јазыја 2 сәвәт вәхт әјрәләр». Ахы бу, һансы сәвәлдә верилән һөкмдүр? Программы белә тәләб ирәли сүрүлүр? Мәарафи нәзирлиги јухары синефләрдә Азәрбајҗан дили дәрсләрини планлашдырмәсәһинә анд хуәсүн бир төвсигә һазырлајарәг чәп етдирмиш вә мәктәбләриң истифадәсигә веришәдир. Тәәсүф ки, мүәллимәриңизни бир чоху ондан әһәтә төвсигә кими дедил, бир һөв, «програм тәләби» кими истифадә едир вә буна кәрә дә тәһлимдә формализмә јөл вериләр. Мәктәб рәһбәрләри, инспектор вә методистләр исе «иһазәт» иһиндә һәмшн формализмин даһа дә дәринләшдирләр. Һалбуки, мүәллим унутмамалыдыр ки, верилән төвсигәдән јалһыз јарәдичи сүрәтә вә дәрәс дедиги синефин реал һазырлыг сәвигәсигә үјгүн шәкилдә истифадә етдикдә фәјдаләһә биләләр. Бу һәкымдән X синефда Азәр-

бајҗан дили үзрә апарылачәг иһәшә 2 сәвәт вәхт әјрәләмәсигә вәчиб бир тәләб кими јанәшмәг чидди сәһвәдир. Бу фәһн үзрә апарылачәг иһәшәһин әјрәдичи характер дашымаһы нәзәрә алыммәли вә буна кәрә дә онун һөһмчигә, һә дә јеринә јетирилмәсигә вәхтәһә (дәрә сәәтләриниң иҗдәләри) нормативи кими јанәшмамалыдыр.

Иһшә мөвзусунун бир, јәхүд ики графада јаздымәсигәһин дүзүк олуб-олумамәси проблем мәсәлә дедил вә бу, мәктәб сәвәдләриниң тәртиби сәлгәһинә, әһләндә, һеч бир зәрәр кәтирмир. Мәктәб директорунун ифузувә һөрмәт хәтириңә онун тәҗрибә етдиги вариантла разылашмагы мәсәһәт көрүрүк.

ЧАВАБ 2. Әдәби мөвзуда апарылан иһшәһин аңчәг биринчи гижәтә әдәбијәт фәһнинә анд едиләр. «Гижәт нормаларының тәләбинә кәрә» шакирдә јохлама јазыларын сәвәлиндә кәрә иһшә гижәт аылдыга Азәрбајҗан дилиндән онун рубук вә ја иһлик гижәтләри мүсәт ола биләмә. Ләкин бууну әдәбијәт фәһнинә дәһил јохдур (иһшәһин биринчи гижәтиһин). Шакирдән әдәбијәт үзрә јохлама иһшәһиниң биринчи гижәти иһшә, чәри гижәтләри (бир нечә гижәти) исе мүсәт олдугда она үмумләшдирләмиш мүсәт гижәт вериләләдир. Демәк, тәҗкә јохлама иһшәә әриһлән гижәти ејнән рубук гижәтә кими гәүбл етмәк чидди пәдагоғи сәһвәдир. Бурадән иптәчә чыхармаг чәгин дедил ки, суалын мүәллифи дә, она етираз едән методист дә әдәбијәтдән шакирдәрини рубук гижәтләриниң мүәјлләшдирилмәсигә мәсәләсигә «Гижәт нормаларының тәләбләри бәһимәһиндә дедил, өз субъектив мүләһизәләриңә кәрә јанәшмишләр.

СУАЛ 3. «О, јухусунда чәјләри, мөшәләри, чәләри сәјр едирдә» чүмләсигә «јухусунда» сөзү тамамлајдыр, јохсә зәрфиһ?

Вағиф ГУРБАҢОВ — Жданов рәјонундағы Буйјадлы кәнд мәктәбинин мүәллими.

ЧАВАБ. Һәмшн чүмләдә «јухусунда» сөзү мөкән аналдышы, јәһин фәһн хәбәрдә иһәдә олуған һөрәкәтнин ичрә јерини билдирмир. Буна кәрә дә тамамлыдыр.

Ә. ӘФӘНДИЗӘДӘ.

Мәләум олдугу үзрә, дил дәрәләриндә грамматик тәһлил мүһүм јер тутур. Кеһилми һәр һансы бир грамматик материалын дәриндән вә һөрәтәрәфли мәнһисәһиләсәндә, шакирдәләриң мәнтинги вә лингвистик тәфәккүрләрини, еләчә дә әдәби тәләффуз, шифаһи вә язмыла иһтг вәрдишәләриниң иһкишәфәндә синтактик тәһлил прәјимә олармычә рәт ојнајыр. Синтактик тәһлил о заман даһа еффеһти олур ки, мүәллим ондан ардычыл вә системәтик оларәг истифадә етсин. Бу исе мүәвәғи дидактик материалларын дүзүкүн сәвәһисәндән чох асылыдыр. VII — VIII синефләрдә синтактик тәһлил үчүн тәрғиб олунмуш аһаңдакы дидактик материаллар мүәллимларини иһшә һәмшн сәһәдә гисмән практик көмәк көстәрмәк мәсәһәтин дашыыр.

Дидактик материаллар тәрғиб едиләриң мөвчүдә программы тәләбләриң нәзәрә алымышдыр. Бу материаллардан синтаксис анд, һәм конкрет мөвзүләри анд биллук вә бәһарәгәһин мөһкәмләндирилмәсигә вә дәринләшдирилмәсигә, һәм дә тәкрәр вә үмумләшдиричи дәрсләрдә истифадә етмәк олар.

Сөз бирләшмәси вә чүмлә

1. Дәһиз сәһилә гәләбәлик иди. 2. Јашы мәјданна гарла әртүлмүшү. 3. Атыр танкалар ити сүртәлә ирәли чүмдү. 4. Бомбадәшјан тәјјарәләр исе ағыр бомбалары дүшмән сәнкәрләринә текүрдү. 5. Сүнкү мүһәрбибәси бәһиләндә б. Ганлы чарпышына дөрд сәәт давам етди. (М. С. Ордубади). 7. Кәңч дөјүшчү диксәтир. Бир әддийи кәһи чәкилр. (Ә. Мәммадзәһил). 8. Чохлары фәһләзәрәһин иһшәһн чыкмағыны көзләјирди. (М. Чәләл).

1. Јалһым атошләри оңлары иһтгәһә чәғырдырды. 2. Ашығын вә сәһбәти һәмшнмиз гәһрләндирди. 3. О, сүһнә

сәһи бағрына бәсди. 4. Сүкүтү уһағ сәһи вә гәһиләриң һәј-күјү поладу. 5. Үчүкүн мәкүт бәһишә әтри вериди. 6. Чәриһәһ-чүјүрдә јанәчәлар, сәриң буағлар, бојунбүкүк бәһишәләр сәһи бәһишәдир. Сулуғ кәһил. 7. Ганлы дөјүшләр, јухусуз кәчәлар, шәхтәһи сәһрәләр, дүманлы күнләр — бир сөзлә, мүһәрбибә оңлары әбәди оларәг бир-биринә бағлајырын. 8. Дүшмән танкалары алов сәһ-сәһә кәһдә доғру прәјиләјирди. Һәҗәһлидә дағналар бәһиләһишдә, Топчулар атош әһри көзләјирди. Бу, илк дөјүш, илк синағ олачәғды. (Ә. Гәһимов).

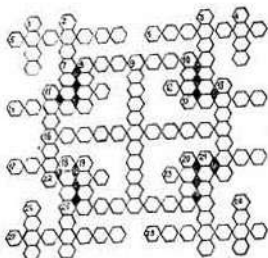
1. Бутун чәһиә боју бир-бириниң ардычма мәғләбигәдә уғрадылан дүшмән кәһи чәкилрәл. (Ә. Гәһимов). 2. Һәјәтә толаһыш бу мәнзәрәдә тамаша еләјән уһағларын һеч бири јәһһна кәлмәди. (Ғ. Аббәсзәдә). 3. Кәһдә дүһән кәлмиш кәңч бәстәкәр сәһрә еркән ојанды. (И. Әфәндигәј). 4. Пәһчәрәдән сүфрәә дүшән күһәш чәһрәји вә шәффәғ вәрдә кими сүфрәһиң әртүмүдү. (М. Чәләл). 5. Гөһә анд кәдрән көзләриңи мәрмәр бәркидәлән бүрүк ләвһәә дикһилди. (Ғ. Аббәсзәдә). 6. Күрүн сәһлиндә иһшәһи кими рәһәт иһәсә адығы күн олдугу мүһәрбибә һәләриңдә тәҗкә бирә дөһә оһа гисмәт олур. (Ғ. Зейналәв). 7. Ичтәһим мүфәттиһларын сәһим әртирмәк, тәрғибни јәхшыләндирмәк дә нәзәрдән гәһмәһәлидыр. (Ғ. Зейналәв). 8. Гөрүчүн иһәриңләри доғру ирәлиләмәк гәһдикчә чәһиләшдирди. 9. Оңағ бәһишәдә овуңун мөшәләр сүлтанә пәһлик һәғһидән һекәјәтисүлтанә һәлә дөзәт етди. 10. Иң дилмәк билә дөзәт верди. 11. Чохлары фәһләзәрәһин иһшәһн чыкмағыны көзләјирди. (М. Чәләл).

1. Гәһлиң гәһлиң кими оғласыны сәрушмәдән ичәри дөзәт етди. 2. Гәһли үчүңү дөһә дөјүлдәдә Тимөфег Лукин һәм пәһиңиңиң чиниһә сәһбә кетди. 4. Биз радиостәһсиһәһи кәһләндәһиһиң кәһәјә чәһидә һәһи иһәһиләһиһиһиң. (Ғ. Аббәсзәдә). 5. Гәриһфил

Кроссворд

ЛУХАРЫДАН АШАҒЫ:

1. Дурғу ишарәси.
2. Мисралары гоша-гоша гафијәләһән шәр нөвү.
3. А. А. Фәдәјевин «Кәһч гвардија» әсәриндә сурәт.
4. Ә. һагвердијевин «Дағылан тифаг» фәһиәсиндә гадын образы.
8. «Гүсур» сөзүнүн синоними.
9. Дилләкәи бүтүн сөзләрин һамы тәрәфиндән гәбул олуһмуш ваһид јазы гајдалары системи.
10. «Әдаләт» сөзүнүн антоними.
11. Услуб фигурларындан бири.
13. И. Әфәндијевин «Хәнчәр» һекәјәсиндә сурәт.
18. Низами вә Фүзули ирсин тәдгиг етмиш мәшһур совет шәрғшүнасы.
19. Гәдим симли мусиги әләти.
20. Ичрасы һисан үчүн тәләбәтә чеврилән иш вә һәрәкәтләр системи.

21. Сөзүн грамматик вәзифә дашыһан һисәси.

24. Азәрбајҗан совет әдби вә көркәмли маәриф хәдими.

26. Азәрбајҗан әлҗәма китабынын нөвләриндән бири.

СОЛДАН САҒА:

5. Исмин һалларындан бири.
6. М. һүсәјин «Сәһәр» романында баш образлардан бири.
7. Диллә жаранән јени сөз вә ја сабит сөз бирләшмәси.
11. Авнасијаја андлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һисәси.
12. Јүксәк, илаһи сөзләринин синоними.
14. Динмәк мәсәләринин үчүнчү шәхс тәкдә нәгли кечмиш шәкли.
15. Америкән јазычысы, «Јер үзәриндә сүлһ» әсәринин мүәллифи.
16. Фәһн вә ара сөзләри васитәсилә әмәлә кәлән мүрәккәб сөз.
17. Мәшһур совет дилчиси.
20. «Әләскәр халг ашығы кими бөјүк һөрмәт газанмышдыр» чүмләсиндәки сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи.
22. «Аеровағзал» мүрәккәб сөзүнүн тәркиб һисәләриндән бири.
23. Әфсанә вә рәвәјәтә көрә һәк инсан.
25. В. В. Мајаковскинин сатирик пјесин.
27. Үмумхалг дияһинин мәһәлли вәрианты.
28. Азәрбајҗан халг рәғси.

Тәртиб едәни: **Е. МАҒСУДОВ.**
Бабәк рајону, Кәрмәчатаг кәнд мәктәбинин мүәллими.

Баш редактор: **ӘЛИЈЕВА З. Ч.**

Редаксия һејәти: **АБДУЛЛАЈЕВ Ә., АБДУЛЛАЈЕВ Р., ГАРАБӘЈОВА С., ГУРБАНОВ А., ГУРБАНОВ В., ӘФӘНДИЗАДӘ Ә.** (редактор), **ӘЛИЈЕВ Ә., ӘНМӘДОВ Ч., ӘНМӘДОВА А., МИКАЙЛОВ Ш., РӘҺИМОВА Ә., ТӘҺМАСИБ А.**

Технича редактор вә корректор: **Сәријә Ноғруз ғыз.**

Јығылмаға ворилмиш: 6.01.88. Чәпа һизләһәнмиш 14.03.88. Кағыз форматы: 70×108/16=2,25 кағыз вәрәги. Кағыз: тип. № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чәп үсулу, 4,5 физики чәп вәрәги, 6,1 шәрти чәп вәрәги, 6,0 уҗот нәшр вәрәги. Сифәриш 12404. Тираж 14125.

Редаксиянын үнавы: Бақы шәһәри, Низами күчәси, 58.
Телефонлар: 93-55-82, 93-13-45, 32-37-33.

Бақы шәһәри, Азәрбајҗан КП МК-нын «Коммунист» нәшријатынын мөтбәәси.

